

С. ВАСИЛЬЧЕНКО

НОВЕЛІ

К
П
Д
К

ЗА МІСЯЦЬ ВИЙДЕ З ДРУКУ!!!

ВЕЛИЧИНА КНИГИ
10x7x2 цалів, понад 500
ілюстрацій, 4 великі
кольорові таблиці, по-
над 700 сторін друку,
ціла оправлена в по-
лотно з золотими ви-
тисками.

**ЦІНА В ПРОДАЖУ
БУДЕ
\$15.00**

Для членів і передпла-
тників Клубу тепер,
до виходу з друку

\$13.00

Можна платити ратами. Перша рата \$5.00,
а дві рати по \$4.00

КОРИСТАЙТЕ З НАГОДИ ТЕПЕР!

Замовлення і належитість посилати:

Адреса:

UKRAINIAN BOOK CLUB, LTD.,

834½ Main Street,

Winnipeg, Canada.

Phone 59-1419

UKRAINIAN BOOK CLUB
BOOK 17.

S. VASYLCHENKO

N O V E L S

С. ВАСИЛЬЧЕНКО

Н О В Е Л І

Обкладинка Мирона Левицького.

Printed by
TRIDENT PRESS LIMITED
210 — 216 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

П Е Р Е Д М О В А

На переломі дев'ятнадцятого й двадцятого століття, коли то на осередніх землях України, культурницька праця свідомих українців поширилася в усі шари українського громадянства, до голосу прийшло молоде покоління, яке вже не задовольнялося тільки автономією, воно прийшло з більш конкретною програмою. Це покоління домогалося повних прав на життя, розв'язуючи питання соціального ладу на демократичних основах, поборюючи ненависний московський абсолютизм і, кинуло гасло самостійности.

Під ту пору нового українського ренесансу поширюється на українських землях самостійницький рух, боротьба йде за права господаря на власній землі. На політичній і культурній арені йде змаг за кращу долю для своєї батьківщини, за повне визволення з російського ярма.

У той час загального підйому кристалізуються думки нового покоління до яких також належав автор цієї книжки — Степан Панасенко, відомий в українській літературі під псевдонімом — С. Васильченко.

С. Васильченко, як український патріот, болісно відчуває недолю українського народу, а спеціально дітей і молоді. Його реалістичні оповідання сповиті настроєвою романтикою порушують читача до глибини душі.

Глибоке зрозуміння дитячої психології дає йому можливість по-майстерськи змалювати кар-

тину, яка залишається в уяві читача завжди свіжою, пластичною без зайвих забарвлень („Дома”, „З дитячих вражінь”).

Незавидну долю української молоді з початків двадцятого століття прокрасно змальовує в: „Осінній ескіз” і „Мати”. Герої, це ідейний нарибок українського відродження, це жертви царської тиранії.

С. Васильченко відомий стиліст і знавець мови вміє притягнути читача своєю мелодійністю та своїм пластичним малюнком, його творчість дала українській літературі повновартісні перлини, які захоплюють не тільки пересічного читача, але й найбільш вибагливого літературознавця.

Крім оповідань, С. Васильченко відомий в українській літературі, як автор п'єс: „На перші гулі”, „Куди вітер віє”, „Недоросток; і ін.

Випускаючи сімнадцятий том Бібліотеки Клубу Приятелів Української Книжки, даємо читачам у руки повновартісну книжку відомого новеліста, щоб познайомити нове покоління з творчістю Степана Васильченка великого друга української дітвори й молоді й великого знавця їхніх душ.

Редакція.

Д О М А

Помалу скриплять вервечки...

Ай нуй-нуй-но, котино,
Засни, мала дитино...

У кутку перед іконами тріщить, мов жива, червона лампадка, колихаючи тихими тінями, як завісочкою над ликами святих: то одкриє, то знову запне. На скрині блідо горить низенько прикручене світло. У ко-чергах, під припічком і по всіх темних закутках при-таїлись, сумуючи, діди. На полу «стиха» тіпає колискою хлопчик Петько і в задумі дивиться поверх колиски великими темними очима.

Коля, меншенький, лежить на полу, уткнувся лицем у подушку і, плутаючись у довгій сорочці, повагом молотить у два ціпи дрібними ніжками, бубонить щось сам до себе.

Дивно в хаті — і чудно й радісно.

Чудно, що тепер глуха ніч, а в їх горить світло й вони, малі, самі вдома; що серед ночі вмивалися вони холодною водою з крашанками, в нові сорочки повіряжались.

А радісно, що в хаті у їх — як у вінку: на столі новий килим, по стінах скрізь червоніють рушники, аж в очах од їх темно. Долівка, піч, лавки — все вимито й вимазано. Проте треба їм тихо сидіти, не пустувати: вони стережуть домівки...

— Поле, поле зелене, а по йому квітки-квітки! — розказував Коля, що мерещиться йому в заплющених очах, — летять рядками... а тепер засіки, а в них жито сиплеться, сиплеться, сиплеться...

— Цить, Колю, а то Горпинку збудиш, — обізвався до його Петрик. Коля примовк і ще глибше уткнувся в подушку. Петько перестав колихати й схилювся на бильце.

— Петько! — перекинувся догори на подушці Коля, — а коли тато заженуть і Горпинчину маму на небо?

Петько трохи помовчав.

— Таку заженуть! — поважно одмовив він, — наша мама була ніжна, так і її загнали.

— Яка — ніжна? — здивувався Коля.

— Така... біла.

— Така, як гуска?

— Дурний! — пояснив Петько, — ніжна, що робить не вміє, а тато казали, що в нас треба робити, бо в нас худоба. От дядько Михайло не пустив би маму на той світ, — додавив він, зідхнувши.

— Бо в дядя Михайла волів немає?

— Воли дядько купить, — кивнув головою Петько, — у дяді теж худоба, тільки він нашу маму жалувач; казав, що коли б мама у їх жила, то він би цілував її в руки; а нашого тата лаяв. Казав, що коли б тато не брав нашої мами, то він би тоді взяв її, а тато схилював голову та й мовчить.

— А що, а... — хотів про щось спитати Коля, та тільки зідхнув та й замовк.

У колисці зо сну заквилила дитина; Петько знову схопився за вервечки.

Ай нуй-нуй-нуй, коточок...

Коля довго качався по постелі, перекидаючи ногами, далі задивився у вікно й затих.

Через вікно долітали здалеку дрібні передзвони.

Коля одразу схопився на ноги, підняв подол сорочки й почав по полу до Петька. Схилився до самого вуха й страхає пальчиком.

— Цить, Петько! — потайки шепоче йому, — бо отам ходить злодій. Кричить — чуйте, кури, чуйте, гуси...

— Мовчи — спинив його Петько, — ось скоро паску привезуть. Далі укрит дитину й пересунувся до вікна.

— Іди, Колю, будемо виглядати! — Коля подибав до його.

Притулились головками до шибок і стали приглядатись. Видно було шлях, обсаджений вербами, леваду й зоряне небо. Ізсунули головку до головки й стиха гомонять.

— Он бач, Колю, — показував Петько на купу зірок у небі, — ото немов грушка на нашому городі, а ото чоловік робив у полі клуню, закопав сохи, а обгородити забув.

— Де, де? — приглядається Коля.

— А отам, де просторо... А он... дивись, дивись, Колю! — он панна з відрами... Бачиш?

— Петько, то наша мама! — зрадив Коля.

— Ні, то тільки зірки.

— Ні, то мама! — завіряв Коля. Петько замовк.

— Кажи, Петько, то мама? — допитувався Коля й лагодився вже заплакати.

— Ну, годі, не плач — то мама, — погодився Петько.

Коля засміявся.

— То її Бозя послав води брати до колодязя?

— Еге, — кивнув головою Петько.

— Вона прийде через поле до нас?

— Не прийде, Колю.

— Ні, прийде!

— Вона нас не бачить.

— А ми її гукнемо. Петько, давай гукати маму! Мамо! — крикнув Коля, піднявши очі в небо.

— Не кричи, Колю! — спинив його Петько, — маму треба кликати тихенько. Треба так казати, — Петько покійно звів очі до неба й одними губами, мов крізь сон, почав кликати, — мамо, йдїть сюди!

— Мамо, йдїть сюди! — ще тихіше казав за ним Коля.

— Це ми, Петя й Коля...

— ...Петя й Коля, — оддавалося, як тихий шелест листу.

І тільки так заговорили хлопці, все небо немов справді перемінилося перед очима: ожили на йому срібні звірі, будови, дерева, а між ними найясніша на все небо — їхня мама з відрами. І тихо там тихо, гарно...

— Ідїть, ідїть! — голосніше кликали хлопці, — бо вже наша друга мама ваші хустки й спідниці поносила, намисто продала, а тато нас не жалує, а вона їсти не дає, гуляти не пускає, та все, щоб дитину гляділи!..

— І б'є... Ма...мо! — заплакав одразу Коля.

А мама мовчить. Вирядилась у небі срібною мережкою із зір, запишалася, не чує їх, немов чужа.

Пекучий жаль дитячий обгортає хлопців на таку привабну, а не жалісливу й погордливу маму. І вже не здержуючись, вони обливалися слізми і з докорами, перебиваючи один одного, поспішали розказати їй свої сирітські кривди.

У колисці прокинулась дитина. Незабаром у хаті було повно плачу. Плакав Петько, тіпаючи колиску, плакала дитина, плакав Коля коло вікна, схиливши голову на лутку.

А в сінешні двері щось стукало . . . тихенько, з осторогою, щоб не сполохати.

Хлопці почули.

— Мамо! — з криком радості кинулися обмарені діти до дверей. В одну мить заціпка злетіла з залізного гачка.

У хату ввійшов дядько Михайло, ласкавий і сумний.

— Що у вас тут таке?.. Полякалися чого, що крик зняли? — спитав він дітей.

Хлопці держалися за його поли й мовчали.

— Мама . . . не йде, — промовив Коля й схлипнув.

Дядько помовчав і його очі понялися слізми.

— Не йде? — ото горенько, — промовив він щиро. — Ну, не плачте: я оце зустрів вашу маму в переліску: вона ось вам крашанки подала, — і дядько дав їм по крашанці. Хлопці й вірили й не вірили, а їхні очі помалу почали загорятися тихою радістю.

А дядько сів на лаву, меншого взяв на руки, а Колю посадив поруч і став їм довго розказувати про маму. Казав, що мама їх не забула, що вона дивиться на їх з неба, Бога за них благає, щоб дав їм долю

щасливу. Казав, що коли вони плачуть, то й вона там плаче.

Хлопці прищулились, як пташенята, слухають. А дядько все розказує, розказує, а сльози котяться по його смуглявому, вітром запаленому обличчю.

А десь дзвони серед ночі гудуть-гудуть. Замовкнуть, прислухаються, та й знову загомонять, немов розказують про те, що там почули.

З ДИТЯЧИХ ВРАЖІНЬ

Ще тоді, коли не було мені й п'яти років, я добре вже знав, хто такий я. Бувало зустріне мене на вулиці хто-небудь з великих, присяде передо мною, візьме за обидві руки й питає:

— Ану — скажи, хто ти такий?

Я зразу вирівнювався, як москаль, та так і чесав:

— Козак містечка Ічні, Панас Йосипович Кирилець!

Тоді здавалось мені, що такими довгими словами сказав я про себе геть чисто все і вже нема чого прибавляти більше. Одначе скоро виявилось, що я не все ще про себе знаю.

Був у мене під ту пору недалекий мій сусіда й не-малый приятель Сашко. Його батьки мали в себе велику крамницю, одягалися по-панському й їли булки, як я довідався, не тільки на Великдень або в велике свято, а кожний день.

Сашка зодягали теж не так, як мене: у його були бархатинні штанці, або червона, або блакитна сорочка, блискучі чобітки на ногах, а на голові червона з ки-тицею шапочка; я ж ходив так, як і всі наші куткові хлопці.

Ех, цяцьки у його ловкі були! Тільки не вмів він гратися з ними. Ну, а я вже було дам їм ради! Через те, мабуть, ми й товаришували з ним.

Проте не так то вже й зручно було мені з ним гратися: ні побігти за ним, ні поборотися, ні погра-

тися до ладу. Ходили коло його обережненько, мов коло скляного. Та хіба ж то можна в добрій гульні без того, щоб коли не штовхнути на землю? Ну, а тоді — біда! Сашко зразу одставить губи та так і зайдеться криком. Приходилось тоді тікати та переховуватися по гарбузиннях та бур'янах, бо додому, було, хоч не йди. Перепадало мені дома не раз за того Сашка. Був і до столу прив'язуваний, і в комору запираний — усього бувало.

Ну та після того ми швидко мирилися. Зійдемося, бувало, коло їх воріт, станемо щільно один проти одного, стукнемося по стародавньому нашому вуличному звичаю лобами — й кінець ворогуванню: і знову граємося та пустуєм, немов нічого й не було між нами.

Раз, на другий день після того, як я йому ненавмисне спустив з носа кров, а дома мене батько одпарив халявою, побачив ранком Сашка в їхньому садочку й побіг до його. Сашко їздив по доріжках між квітками на якомусь дивному возикові, що мав трое коліщат, котрі самі собою котилися.

— Сашко! — кричу я до його, зчепившись на паркан, — іди, будемо миритися!

Та щось, побачивши мене, не кинув гратися мій Сашко, й запищавши з радости, не побіг мені назустріч, як бувало перше, а таки зовсім непривітно промовив:

— Пошол вон и не приходи к нам больше! Видиш, что купил мне папаша?.. Это за то, чтобы я не играл с тобою. А ты мазепа!

Такого слова не чув я ні разу. Одначе виду про це не показую, а спокійно одмовляю:

— То може ти сам мазепа.

— Нет, ты мазепа! — завіряє мене Сашко, — ти и говоришь как мазепа.

Цими словами зразу посадив мене Сашко. Бачу — не так я говорю, як він. Правди ніде дівати, то, значить і змагатись нема чого. Та не хочеться ж мені лишатися в дурнях і я думаю собі, як би йому оддячити.

Пригадавши, чим більше всього дражнять його хлопці, я сказав:

— А ти до чотирьох років цицьку у матері ссав.

Дуже не любив цього Сашко, зразу скривився, та в сльози. Я миттю з паркана і — хода.

Лежачи під грушею в себе дома, я довго думав про те, що казав мені Сашко. Намагався уявити собі якнебудь мазепу, та нічого не виходило. Потім я замарився про Сашків возик. Дуже він мені вподобався.

„Добре було б, — думаю собі, — коли б Сашко виїхав на йому на вулицю, а потім пішов у хату, а возика забув. А я б зразу на возика й подався по вулиці!.. Ото б дива було на кутку!”

Далі я схопився й побіг розшукувати по вулицях своїх хлопців, щоб розказати їм новину.

Гуляючи з хлопцями, я разів скільки викрикував на кого-небудь з їх:

— Ех ти, мазепа!

З хлопцями я так загулявся, що забув і про обід.

Коли вже звечоріло, пригадав я, що треба мені йти додому. Тільки згадав я про це — стало мені скучно. Бо треба ж було мені ставати ще на суд перед батьком — чому очей увесь день не показував додому.

Тягнувся помалу поза тинами до своєї хати, хоч нема й малої охоти в мене йти туди. Бачу — сидять

мій тато з мамою на призьбі, щось розмовляють собі.
Визираю я з-за хати, а виходити боюсь.

— А ось і наш волоцюга притягся! — каже мати, побачивши мене.

— І де ти, шибенику, лазиш цілісінький день? — каже до мене батько. — А ну, виходь сюди, а ну виходь!

Я по голосі догадуюсь, що батько не сердитий, і все мені дурницею минеться. Мені зразу стало весело. Я зразу вибіг із-за хати, колесом пішов по траві, потім поскакав на чотирьох. Попав хворостину й став ганяти хрущів коло хати. Потім я помітив, що коли я біжу — у небі зірка теж біжить зі мною. Я спиняюсь — і зірка стоїть. Мені цікаво й смішно. Я хочу одурити зірку: тихенько, як тінь, крадуся з одного місця на друге й дивлюся разом на зірку — зірка й собі посувається. Я полечу так, що аж повітря горить, потім зразу стаю, мов укопаний, — зірка біжить передо мною і стане якраз тоді, коли й я.

Далі зразу почув я, що у мене так болять ноги, що не тільки бігати, а мабуть до призьби вже не дійду я. Через велику силу приволікся я до матері, сів коло неї й головою тихо схилився їй на коліна. Зразу став почувати, що в ногах щось гуде — мов рій комарів, а на очі мов хтось навмисне натягує вії. Потім стало ввижатися все, що бачив я вдень і найясніш усього вплив Сашко на своєму дивному возикові.

— Тату! — зразу піднявши голову, питаю я батька, — що то таке — мазепа?

— Що кажеш? — питає, дивуючись, батько.

— Яка то є — мазепа? — питаю я знову.

— Яка мазепа? — усміхається батько, — отака ж є мазепа, як оце ти.

— Яка ж мазепа?.. я — хлопець Панас! — не згожуюсь я.

— Ти хлопець Панас, та ще й мазепа, — одмовляє батько.

„Значить, так! — думаю собі — не збрехав Сашко”.

— Чого ж я, тату, мазепа? — допитуюсь я.

— Того, що мазепа! — коротко одмовляє батько.

— Того, що я не вмію говорити так, як Сашко? — питаю я батькові.

— Того ж самого, — згоджується він.

— А ви, тату, вмієте говорити так, як Сашко — ви не мазепа?

Мати злегенька бринькнула мене по губах рукою:

— А хіба ж так можна, лобуряко ти, казати на тата! — промовила вона.

„Хто ж його знав, — собі на думці, — що мазепа буває тільки маленька”, і вже став одхиляти найдалі голову, дожидаючи, що батькова рука зараз упіймає мене за вухо. Проте батько мій тільки зідхнув і тихо промовив:

— І я, сину, мазепа.

„Еге, — думаю собі, — то ще значить не велика ще біда, коли не тільки я, а й тато мій мазепа”.

Розговорившись далі, я довідався, що не тільки що я та батько, а й усі наші хатні, всі родичі, сусіди — всі мазепи.

Потім я сам собі загадався. Пригадую всіх людей, яких тільки бачив коли, та й міркую собі — хто з їх буде мазепа, а хто ні.

— Тату! — знову звернувся я до батька, — а Сруль Савчин?

— Що таке — Сруль Савчин? — питає мене батько.

— Сруль — мазепа чи ні?

— Сруль — жидиня, — одмовляє батько й знов починає говорити щось до матері.

— А чого ж він — жидиня? Кажіть! — пристаю я до батька.

Батько сказав мені, щоб я одв'язався од його душі, а то одлатає. Я тоді зідхнув і замовк. Скоро в моїх очах од зірок затремтіли довгі срібні голки. Потім зірки стали чи танцювати, чи гратися в хрещика. А далі все забув.

Прокинувся вже я ранком на полу, в хаті, зразу став думати, що мені треба щось пригадати.

„Ага! — здумав я, — мазепа!“ — й усміхнувся.

Після того не раз приходилося мені чути те слово, та вже ніхто не заганняв ним мене на слизьке, як було то перший раз.

Пригадую, колись ходив я по хаті за матір'ю і, чіпляючись за спідницю, канючив хліба.

Стояв на той час у нас на квартирі щотинник, дід Калиньонук, той самий, що завжди намірявся одрізати мої вуха або забрати мене в торбу й занести до руских.

Він саме тоді сидів на лавці, розбирав свою щотину й, одставляючи губи, передражнявав мене:

— Ма-мо, дайте хлы-ба!.. Эх ты, мазепа!

— А ви — кацап! — огризнувся я..

*

*

*

Любив я дуже ті дні, коли дома у нас збиралися

гості. Бувало це більше в яке-небудь свято, а іноді — хоч, правда, дуже рідко — і в будні. До душі були мені ті дні через те, що мій батько, такий невеселий та смутний у робочі дні, випивши з родиною кілька чарок горілки, робився говіркий, веселий та співучий.

Під такий час і мені частіш приходилось побачити батькову ласку до себе. Погладить, бувало, мене по голові своєю мозолистою рукою та й похвалить перед людьми.

— Це, — каже, — буде в мене міністер.

„Міністер, то й міністер, — думав я в такі хвилини, — самі, тату, знаєте, та на що ж ото ви йому печете іноді таких гарячих лящів!..”

Потім ставало мені радісно й про лящі я швидко забував. „Значить так уже на світі ведеться, — думав я, — що й міністрам, коли вони ще малі, приходиться під гарячу руку покуштувати й лящів, і буханців, і товчеників, і всяких інших ласощів”.

І все ж мій батько здавався мені найкращим між чужими батьками. Найбільше ж цікавила мене та година, коли гості, розгулявшись, згадували всякі старосвітські події та співали своїх пісень.

Ніколи нічого не слухав я з такою охотою, як тих старовинних пісень-оповідань, що все в них таке цікаве, жалібне або веселе, що так ловко виведено в їх і початок і край. Сидиш, бувало, денебудь у запічку, — про тебе всі й забули, — а ти зориш за всіма, кожне слово ловиш, і серце в тебе б'ється і лице палахкотить.

Пісні співали у нас, як завжди вони в поважній бесіді співаються: опершу гості трохи проспівають, а потім хто-небудь почне розповідати про те, що спі-

алосся; потім знов співають далі. Доволі, бувало, про-
лухати пісню один раз і вже вона вся од краю й до
краю стояла в голові, як видрукувана на папері.

Хоч не дуже великий я був тоді, а знав уже багато
пісень і на голос, і на слова.

Знав і „Лимерівни”, і „Недоростка”, і „Чумака”, і
„Чайки” і багато інших.

Часом і сам помагав гостям співати разом з ба-
бами та молодичями.

На довго остався у мене в пам'ятку один з таких
півнів, у котрий я дізнався багато такого, про що я ще
ніколи не чув. Був тоді я вже школярем.

Раз приходжу я з школи додому, а в нас — гості.
По голосному гомону й по веселих очах гостей бачу,
що вони у нас давненько й мабуть, чимало вже випили.

Кинувши хустку з книжками кудись у куток, я ти-
ленько став прохати в матері обідати.

Сипле мені мати обідати, гладить по голівці, а очі
її сяють і сама усміхається.

„Яка в мене ловка мати, коли весела”, — подумав я.

Обідаю собі десь у куточку, прислухаюся, нази-
ваю за гостями.

Дуже смішить мене наш дядько Микита. Знаю
добре, що плохішого чоловіка вже немає, мабуть,
на світі й випив він, знать, не більше, як три-чотири
арки, а розходився чогось так, що й не вдержать його:
їє себе кулаком у груди, трясє чубом, кричить:

— Я — козак! козак! ... Де моя шапка, я зараз
їду в козаки!

Його умовляють:

— І де там тепер тії козаки?.. Були колись козаки,
тепер немає.

— Їсть! — кричить дядько, — їй-богу їсть!

— Та де ж вони? — питають його.

— Десь їсть! — одмовляє.

Насилу його вгамували.

Тимчасом я вже пообідав. Батько побачив мене й покликав:

— А йди сюди, Панасе, — співати будем. — Це ж півчак у мене — похвалився він мною перед гостями.

Ну, а я тому й радий: зразу пурхнув попід столом і опинився на лаві, поруч з молоденькою моєю тіткою; з нею ми вже давно зладились співати.

Тітка зараз мені чарку:

— Та хіба ж ми не вип'ємо, лихо його матері, з оцим чорнявим!

Я був хлопець уштивий, узяв чарку в руку, вклонився гостям, оглянув усіх їх очима й поважно промовив:

— Будьмо здорові!

Потім трохи надпив і чарку поставив.

— Отож гляди, — договорюється тітка, — будеш женитись, то не забудь свахою взяти!

А я не тільки свахою — за жінку взяв би її — така вона мені гарна... Стали співати.

Наступила чорна хмара,
Став дощик іти.
Благослови, отамане,
Намет нап'ясти.

Загорілося моє серце: співаю — аж вуха в мене горять, а тітка виспівує ще дужче, виграє і голосом, і очима та мене близьенько тулить до себе: любила вона мене й балувала за мою охоту до пісень.

Сидить мій батько край стола, схилився на руку,
заводить смутно:

Усі дуки-багатирі!
В наметі сіли, —
Наше браття, сіромашня,
Та й не посміли...

Проспівав, та й голову схилив.

Шкода мені батька: отакий дужий, бородатий,
а бач — не насмів!

А дядьки трясуть чубами та бородами, головами
кивають, та й собі гудуть «стиха:

Та й не посміли.

Очі опускають: що ж, мовляв, удієш — не посміли!

І бачу я, як стоїмо ми всі — і я, і батько — на
дощі, пнемося, а дощ нас січе, потьоки за шию пли-
вуть. А дуки в наметі п'ють, співають, та ще й насмі-
хаються з нас. Жаль мене бере, ой який жаль!

„Дарма ж”, — думаю, — „підождіть, як воно буде
далі!”

Чк угледів пан-отаман —
Стало йому жаль:
Скинув з себе жупан синій,
Та й намет нап'в.

„А що, дуки, — кому тепер краще?” — думаю.

А найбільш удовольнило мене, аж засміявся, коли
ми з батьком ухопили дуку за чуба та за руку, а дадько
— в шию б'є.

Ой не йди, не йди, превражий дуко,
Де голота п'є!..

„Ото, щоб не сміявся з нас!” — радію собі.

Як цю доспівали, почали іншу, що мій батько дуже любив і співав на самоті, — ту, що каже:

Мати наша, мати,
Де нам тебе взяти...

Якось глянув я в той час на батька й здивувався. Так здивувався, що навіть співати перестав: сидить батько, співає, а на лиці у його одзначається щось чудне, мені незрозуміле і дуже смутне; в очах немов сльози стоять.

„Що це подіялося з батьком? — думаю собі, — чого він так засмутився? Хоч і випив він, та я ж добре знаю, що даром сльози він не пустить”... А батько, як проспівали перші слова, казав до людей, якось чудно всміхаючись:

— Знаєте, яка це пісня? За цю пісню можуть оце всіх нас забрати й запровадити туди, куди й Макар телят не гаяв. Отака ця пісня!

Я вже тоді чув про ті місця, куди Макар телят не гаяє. Серце в мене похолело. Дивлюся на людей, а люди немов про те вже й самі знають, кивають головою та співають ще смутніше:

Поставлю я матір
На божничку в хаті...

А потім мій батько став розказувати щось таке цікаве, що я аж на коліна піднявся та слухав. Він розмовляв з людьми про якусь, видно всім відому, Катерину, яка сплюндрувала на п'ять або десять десятин землі, а цілий „край веселий”, “степ широкий” разом з усіма людьми, що там жили — занастила. Дуже потім вразили мене й слова, що я почув далі од батька. Між розмовою він якось сказав:

— Мати наша, Україно, чи тебе нам тепер купити, чи піти заробити? .

І журливо головою кивав і сумтно всміхався...

Увечері, коли я ліг спати, я довго думав сам собі перед сном. У голові в мене вихором крутилися нові, перше незнайомі мені, дивні думки.

Перш усього мені здавалося дуже чудним те, що беруть туди, куди Макар телят не ганяє, не тільки за крадіж та за розбій, а що є такі пісні, за які теж можуть туди забрати. Далі я довго думав, на віщо казав батько на Україну — “мати”. Що Україна є той край, де ми живемо, про те я вже знав. Потім пригадав, що колись у школі читали слова: „Наша матушка Россия”. Тоді вчитель пояснив, на що то Росію треба взивати „матір’ю”. Значить, є „матушка Россия”, — думав я, — і є “мати Україна”. І уявлялись мені ці дві матері в образі двох жінок. „Матушка Россия” — то товста сердита пані, котра „чтокає”, як Сашкова мати. І живе та „матушка Россия” десь далеко, а у нас про неї читають тільки діти, як ходять у школу. “Мати ж Україна” уявлялась мені бідною молодичею в очіпку та в свитянці — такою, як хоч би й моя мати.

А найбільше дивним і таємним для мене показалося те, що хоч і беруть за сумтні пісні про матір до острогів, та все ж ті пісні співати треба і, співаючи, треба журитись і плакати.

І почував я, що в цьому усьому є щось дуже сумне й таємне, про що знають тільки великі поважні люди.

„Стій же, — думаю собі, — виросту й я такий, як

батько, то всього чисто дізнаюсь, а потім вип'ю горілки, схилюся на стіл, та й сам буду співати:

Мати ж наша, мати,
Та де нам тебе взяти!
Чи тебе купити,
Чи піти заробити...

Та співаючи, й плакати буду, а лице в мене буде таке ж сумне й таємне, як у мого батька.

В Е Ч Е Р Я

У темну кімнату крізь позамерзалі вікна світить місяць. Великі шиби уквітчалися гольчастою сосною, перістим папоротником, шовковою травою і всякими іншими дивовижними візерунками, що вишив та вимережав славний морозенко; можна було подумати, що то справді був крижаний будинок північної чарівниці-царівни, а не квартира земського вчителя Петра Недбая, в якій ради святого вечора забув протопити шкільний сторож дід Гордій. Сам Недбай лежав у темному кутку на ліжку, закинувши ноги на більця, солодко марив про те, що добре було б піти в хату до якого-небудь селянина й повечеряти кутею з медом та пиріжками. Зародилася в його така думка зразу після обіду, де-далі виринала все ясніше й під вечір, коли під грудьми почало щось ссати, вона так засіла в голові, що нічого іншого туди ніяк не можна було упхнути. Коли ж ніхто не прохав його на вечерю, а самому втручатися в чужу сім'ю в цей Святий Вечір йому не хотілось. Тяжко вгадати, чим закінчилися б його думки, коли б під вікнами не зашуміли чийсь сани й перед самими дверима школи не почулося голосне: „тпру!“ Думка, що сльотою прив'язала, зразу полинула од Недбая, і він, піднявши голову, поглянув стурбовано крізь мерзлі вікна, та нічого не побачив. Тимчасом закрипіли в коридорі заморожені чоботи, й у кімнату

помалу всунулась довжелезна постать у кобеняці і в сивій шапці.

— Чи є хто в хаті? — почувся ніжного тембру високий голос. Недбай схопився з ліжка.

— Земляк! — радісно крикнув він на всю кімнату, впізнавши по голосі гостя, — а ти ж казав, що на свята до батьків поїдеш?

— Ні, братухо, не вдалося, чорт би його забрав, — голосно одповів той, стягуючи з себе всяке барахло. — Та чого це в тебе темно? — давай світла! — не повезло, кажу, мені цими святами, — казав він далі, — зовсім уже був зібрався в дорогу, пішов у волость за жалуванням і тут тобі й скоїлась причина.

Засвітили лампу, і незграбна постать, вилізши з кобеняка, стала гнучким, високим хлопцем з худощавим делікатним лицем; сірі дитячі очі світилися щирістю і самі прохалися до серця. То був сусід по школі й товариш Недбая — Петльований. Сам Недбай, кремезний, опецькуватий хлопець з розкудовченим чубом і заспаними, трохи насмішкуватими карими очима, був прямою протилежністю гостеві.

Свіжий голос Петльованого вразу засипав тиху кімнату життям і звуками. Недбай поглядав приязно на товариша, слухав, усміхався.

— Так от і маю я святкувати в своїх Шупиках, — доводив краю своїй розмові Петльований. — Цими днями все таки було загляне в школу то те, то інше, і воно немов веселіш було, а сьогодні, знаєш, кожне держиться своєї господи і я увесь день так собі, як неприкаяний, ходжу по спустілій школі; нема до кого словом обізватися, а ти ж знаєш мою вдачу: ніяк не всиджу, щоб не поговорити з ким. А це перед вечором,

як згадав, що скрізь тепер по хатах зайшло свято і люди кутю справляють, то з усіх кутків моєї школи повіяло такою нудьгою, що хоч собакою вий. То я й надумав: махну я до земляка, та просидимо вдвох з ним цей вечір, порозмовляємо щиренько, домівку згадаємо.

Через невеликий час Петльований скоренько ходив з кінця в кінець по кімнаті, розмахував руками й говорив без перестану. Недбай тимчасом прийняв свою звичайну позу на ліжку, стежив за товаришем ліниви-ми, проте пильними очима й добродушно посміхався.

— Знаєш, їду оце я твоїм селом, — казав, граючи очима, Петльований, — а хлопчики по вулицях шмигають по снігу з вузликами: вечерюносять до хрищених, і у мене зразу виринув у голові малюнок з дитячого життя мого: по хатах горять привітні вогники, на дорозі сніг яскриться, скрізь по вулицях шумлять сани... ми з сестрицею їдемо своєю буланенькою, на одно око сліпенькою, веземо до бабусі вечерю. Нам чогось так весело, регочемося, борюкаємося на санях, конячку підхльоскуємо... ньо, маленька! ньо, сліпенька!... а вона, знаєш так жваво головою потріпує, тюпає собі... Що, може не любо? — з щасливою усмішкою звернувся він до Недбая.

— Ні, нічого собі! — щиро сказав Недбай, — ти, брат, щодо поезії, того... ну-ну, катай далі, — додав він, закурюючи цигарку й готуючись слухати далі.

Петльований соромливо всміхнувся і почав знову.

— І от вертаємося од баби додому, а вдома вже вечеряти збираються; в хаті, знаєш, прибрано, лавки вимиті, стіл засланий килимом, якого тільки в рокові свята виймає мати із скрині. По стінах скрізь розві-

шані рушники, червоні, червоні, аж по хаті від них видніє. На покуті стоять у сіні горщики з кутею та узваром. Перед іконами лампадка горить. Помолившись, розсаджуємося круг столу. Сім'я наша була велика, не вміщалася за столом, і мене з сестрою, як найменших у сім'ї, завше садовили обідати десь окремо, тепер же всі зсовувались, пускали й нас за стіл і ми аж осяяли од щастя. Батько сидить на покуті, а перед ним височенна гора пиріжків, паляниць і всякого іншого добра; тільки голова його і виглядає із-за них. Він зовсім ховає голову й питає: — чи бачите мене, діти? — А ми вже знаємо, що треба казати: не бачимо тату! — всі, як один, кричимо. — Пошли ж, Боже, щоб і на той рік не побачили! — Пошли, Боже! — вигукуємо так, немов би ми були звідтіля за версту. А мати сидить край стола, зіперлася на руку, всміхається...

— Ні, що не кажи, — додав зідхнувши Петльований, — а в наших народніх звичаях є багато чогось такого щирого, теплого...

У Недбая давненько вже почало знову ссати під грудьми й він, мало слухаючи товариша, намагався пригадати, чи не залишився денебудь у його який сухий калач, або хоч шматок хліба.

— Коли б хоч кусок дерева погризти, аби не нудило так, — думав він; та він добре пам'ятав, що ще вчора ввечері він доїв останнього бублика. Ковтнув слину й став прислухатися знову до слів Петльованого.

Аж той чогось спинився, замовк, покліпав очима й, перемінивши голос і почервонівши, стиха промовив:

— Слухай, земляче, — чи не знайшлося б у тебе того... чого-небудь із'їсти, хоч би шматок... я, бачиш, сьогодні забув пообідати, так немов того...

Недбай підвівся з ліжка, почухав голову...

— Така, брате, справа, що хоч заріж — нічого не знайдеш, — винувато промовив він.

— Ага! — скоренько сказав Петльований і ще більш почервонів, — ну, нічого, я так...

Недбай подумав, подумав і швидко майнув у двері, що вели до кляси.

Петльований, здивований і зацікавлений, пішов слідом за ним.

Місяць світив у сумні вікна кляси; темніли школярські парти довгими рядами, виглядала серед кляси дошка. Недбай ходив поміж партами й шарив під ними руками.

У кімнаті вони стали розглядати, що попалося йому в руки.

У пригорщі в Недбая була ціла купа житніх сухарів, що покидали колись у клясі школярі. Сухарі були цвілі, припали пилом і зовсім не мали вигляду шматка хліба; більш скидалися на шматки трухої кори, або на куски жужелиці. Недбай уважно оглядав їх до світла, обдував з їх пил. Петльований, перехилившись через його плече, теж зазірав на їх і говорив: — покинь, їй-богу, покинь!

Недбай мовчки вибрав один сухар і він затріщав у нього під міцними зубами...

— Можна! — весело кивнув він головою і протяг руку з сухарями до товариша.

— Чудний ти, їй-богу... — казав соромлячись той.

— Бери, бери! — весело казав Недбай.

Червоніючи й усміхаючись, Петльований протяг помаленьку делікатні свої пальці й потяг одного сухаря...

— Зажди трохи! — сказав Недбай, — коли баль, так баль! У мене десь є олія, що купив староста для замазки на вікна: тепер вона якраз нам згодиться! — і через який час Недбай таскав із кухні маленький, засмальцьований горщик з олією.

*   *

*

Повечерявши та помолившись Богу, шкільний сторож дід Гордій надів кожуха й вийшов із своєї хати, щоб іти на ніч до школи. Ступає собі Гордій помаленьку, рипить сніг під його чобітьми, дивиться на зоряне небо. — Так тихо, так ясно, — думає собі Гордій. — Справедливо, що Святий Вечір... Це ж не даром цієї ночі Христос народжується.

Слава Ті рожденному
В яслі положенному, —

підспівує він собі стиха слова колядки.

— І як ото воно, сердечне, витримало під такий мороз у яслах! — дивується Гордій, — сказано святеє: і мороз не бере його...

Підійшов до школи. У вікні в квартирі вчителя світиться... — Не спить іще, — думає він, — мабуть сумненько одному... — Гордієві стало шкода молодого вчителя. — Ану, загляну, що там він робить, певне десь книжечки свої читає. Двоє, — говорить сам собі Гордій, заглядаючи в шибку, в її маленький, незамурований краєчок. — Бач, щупинський учитель приїхав у гості... Що ж то вони собі роблять? Немов би то щось кушають... — Гордій підводить до самої шибки старі, підсліпуваті очі.

„Охо-хо!.. — зідхнув він, — сухарики, сіроми,

гризуть... І гість, і хазяїн... Оце так панська вечеря!..." Гордій одійшов од вікна, став на снігу серед стежки, та й загадався. Потім ще раз зідхнув, повернувся і тихо, хитаючи головою, почовгав до своєї хати.

Незабаром дід Гордій стояв на порозі вчителевої кімнати з великим узлом у руці.

— Добрий вечір, з Святим Вечером будьте здорові! — вітав Гордій хлопців, — вечерю вам приніс — не погордуйте.

Хлопці оторопіли. Гордій постановив вечерю на столі, а сам, хоч завше любив поговорити на ніч з учителем, тепер став казати на добраніч.

— Воно все рівно... за спасення душі... — бубонів він стиха, виходячи з кімнати.

1910

Д О Щ.

Тихо й нудно й спека пекельна...

— Нікуди вже далі — ось-ось має щось трапитись.

І десь далеко, за темною смугою ліса, обізвався грім.

Легко й радісно зідхнув густий хуторський парк із столітніми дубами, тихо забриніли маленькі шибки в низенькій хаті-землянці, що притулилась самотна до панського парку. Пішла хвиля, аж засвистіла, по ланах засохлого жита.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, торощило й луною розкочувався гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави, як із-під каменя у млині борошно на кіш, дрібний, як роса холодний, дощ.

Тихо шуміла трава під бризками захилинаючись ковтала воду суха земля, пирскало й плюскало віття на дереві.

Вип'яли лани проти хмар широкі груди й заніміли: сипте, хмари, давайте, до живого промочіть мое жагуче серце...

Хмара сіяла й сіяла, — щедро, не жалуючи.

У землянці коло вікна сиділо трійко дітей — старша дівчинка й двоє малих хлопчиків. У хатині й завжди буває темно: перед віконцями дуби стіною та буйні, високі стебла квіток; а тепер дітям здавалось, що вже вечір і зараз прийде мати.

Дала їм мати хліба й на сніданок і на обід. Давно вже й поснідали й пообідали й, позбирали ошимки, пополуднали, та й знову їсти захотіли. Треба, щоб уже вечір був.

Більшим боязко, а малому байдуже — плаче, просить їсти та маму гукає.

Темно, аж сумно...

І відразу щось розтяло хмару й мовчки нахваляється на когось огняною лозиною.

Тихий задуманий блиск тремтить по темних стінах, на миснику й на іконах.

Гур-гур... торохнуло й покотилось щось над хатою. Дзвенять шибки, посуд на суднику, на воднику в сінях відра.

— Хліба! — тоненько скиглить дитина.

— Цить! — тихо, потайки шепоче йому сестра й пучкою показує у вікно: он Бозя золотою різкою свариться; каже: ну-ну! — ось я тобі дам хліба!

Широко одкриває дитина очиці й затихає.

А кругом знову темно. Тільки дощ сіє і сіє на чийсь лани.

... У напільне вікно почало видніти. Дивуються діти, думали — вже ніч, а воно знову дніє.

І знову синіє небо, а на йому золоте сонце —

сипле скрізь гарячими, блискучими бризками. По шляху біжать жвавi струмочки — крутяться, підстрибують, танцюють, весело про щось буркочуть.

Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплях, як у дорогому намисті. Густішою стіною сплелось жито, що почало вже квітнути — пустило із себе дух свого цвіту. Поміж його стеблами заясіли волошки, немов посвіtilись сині лямпадки. Зажарили голівки горицвіту, загула бджола. Високо під небом кигикнула чайка, блиснула срібним крилом.

Битим шляхом скриплять вози, лунає бадьорий гомін — люди вертаються з базару.

Веселий шлях: з одного боку дуби — як стіна, з другого — лавою буйні хліби. Здіймає чоловік шапку на возі, милується Божими розкошами.

Із квітника від землянки вибігають на шлях три маленькі, обідрані, бідні примари. Вирядились на шляху дожидають.

— Дядю, дайте гостинця! — тихо, беззко промовив хлопчик.

— Мовчи, — суворо насварилася на його дівчинка, — стидно прохати: як похвалюсь мамі, то будеш знати!

І всі замовкли, тільки дивились на проїжджаючих пильними-пильними очима.

Проїхали, не помітили.

За возами, спираючись на костур, тюпає жвавенька бабуся.

Вирівнялись у рядок, склали на грудях руки дожидають.

— Здрастуйте! — здоровкаються всі до бабусі й як одно низенько вклоняються.

Бабуся спинилась.

Здорові, діточки, а чого ж це ви, голуб'ята, всі такі зелені?

Діти витерли рукавчатами носики й подивились на неї великими сумними очима: мовляв — хто ж його знає.

— Ну, а де ж ваша мама? — питає бабуся, приглядаючись до чорних тенеточок на дітях.

Дівчинка у бік показала очима.

— У хуторі — горниці панам прибирають.

Зорять усі на бабуся, чогось сподіваються.

Побідкалась старенька, стала жалувати дітей.

Гарні, любі діточки... а гостинчика немає, ластів'ята — не купила.

Почала гладити по головці хлопчика. Хлопчик приплющив очі й радісно засміявся.

— І його! — показав він ручкою на меншенького, що недавно навчився ходити й насилу стояв на тоненьких, як цівки, ноженятах... „Здра... дра...” крутило воно увесь час голівкою на тоненькій, як мотузок шиї і щиро приловчалось вклонитись.

Баба пожалувала й того. Далі глянула на старшу, що мала розумні й смутні очі, погладила і їй головку. Бліде лице дівчинки спалахнуло, як рожевий ліхтар, а очі засяяли радісним промінням.

Пішла бабуся, а діти веселіше пострибали під хату.

Посідали, дивляться на сонце, що чогось не хоче сьогодні заходити довго.

А десь за ланами гомонів, затихаючи, грім, немов той сумний тато, що навідався додому, нашумів, об-

мив своїм дітям залякані та заплакані лиця, обдарував усіх гостинцями й пішов собі, буркотаючи, геть, добрий і суворий, і все зеленіло, цвіло й усміхалося услід йому.

Тільки трійко дітей під землянкою тьмарили красу зеленого куточка, як три прив'ялі квітки, що забули виставити на дощ.

НА ЧУЖИНУ.

Тиха й смутна весняна ніч, мов молода черниця. Не чути на селі ні гомону, ні співу. Все повилося в тіні. Біліють проти місяця хати з темними вікнами, — не то дрімають, не то щось думають.

Може думають вони про те, що завтра рано має одбутися на селі смутне свято, й після того свята багато їх останеться пустками; загуде в негоду вітер у димарі, завітає в гості лупаний сич, і буде в їх моторошно й сумно.

Не дві й не три сім'ї, а мало не половина всієї громади завтра ранком помандрує з рідного села в далеку, невідому чужину — туди, де серед диких степів, як кажуть люди, гуляє з хуртовиною мужицька доля.

Сьогодні вкладалися люди з своїм добром і цілий день стояв у селі шум і гомін; тепер усе затихло. По дворах, навантажені всяким збіжжям, стоять вози, готові в дорогу й мандрівці останній раз лягли спочивати в своїх хатах. Та чи сплять вони тільки?...

Заскрипів засов коло чиїхось дверей і далеко по селі пішла луна.

Із своєї хати вийшов старий Жук. Він босий, безшапки, в усьому білому. Цілий день голова була заклопотана, тепер усе те жудись полинуло, затихло, на серце зійшов до його смуток.

Тихо, мов привид, ходить по двору, по городі,

ходить, спиняється, щось думає... Далеко в промінні місяця біліє його сумна постать.

Що то думається старому? Може згадує батька та діда, що свій вік прожили на цьому дворішці, може пригадує свої давні пригоди, які траплялися йому на віку, а може хоче тільки добре надивитися й запам'ятати свою батьківщину, щоб не забути її на чужині... Перед хатою стоїть старий гіллястий ясен, усю хату й половину дворища закриває він своїми вітами, вищого дерева від його немає на всьому селі. Ще здаля, не доїжджаючи кілька верстов до села, можна бачити його кучеряву зелену верховину.

Жук спинився серед двору, зчепив руки на грудях, підняв голову й дивиться на ясен. Знає він себе маленьким-маленьким хлопчиком, а й тоді вже ясен був такий старий, могучий. Тоді здавалося Жукові, що своїм гіллям він достає до хмар.

— І хто тебе посадив та викохав такого! — думає Жук, — дід, чи прадід, чи якийсь давній пращур?...

Колись хотіли купити в його цього ясена на зруб.

— Коли дасте двісті рублів та після того я двісті разів заплачу, тоді продам! — сказав тоді Жук.

Тепер пішов загальною навіть ні за віщо.

Прохав Жук нового хазяїна, щоб не рубав цього ясена й той обіцявся, та хто його знає, як воно буде... Жук поїде, а ясен зрубають, — він і знати не буде. І на цьому місці буде виднітися голе небо, буде пусто й сумно тут...

Жук підійшов до ясена, обняв його, мов брата, прихилився до стовбура сивою головою й заплакав.

— Прощай, мій товаришу, мій вірний старий дру-

же! — тихо промовляє він, мов до живої людини. Потім сів під ясенем, схилився на руку й замислився. Знав Жук, що останній раз він сидить під ясенем; назад він не сподівається повернутися хоч би в гості: старий він дуже.

З сіней прийшла ще одна біла постать, підійшла до Жука й мовчки сіла поруч з ним. То Жукова старенька дружина.

Сидять вони задумавшись, мовчать...

Про віщо їм розмовляти? Не про щастя ж їм марити, не його ж, справді, їдуть вони шукати в чужу сторону на заході свого життя!

Стоїть місяць серед неба, засіває срібним пилом блискучий хрест і сині шибки старенької дерев'яної церковці. А там за церквою стоять хрести, хрести... й сумні, білі постаті під тінню ясена немов нахилилися у тую сторону.

А в панському саду соловейко чи плаче, чи сміється, аж виляски розтягаються. Там, де кінчаються доріжки та квітники й починається дика частина саду, окутані темрявою стоять під терниною хлопець і дівчина.

Не перший раз, як упаде на землю ніч і пани вкладуться спати, крадькома виходила дівчина в сад до хлопця на розмову; не раз стояли вони тут, обнявшись, до самого ранку. Тепер минулися жарти, минулися сміхи: стоять засмучені, хлопець і дівчина, не дивляться у вічі, одно одного докоряють за минулі ночі.

— Хіба ж ти не знав, що так воно буде? — крізь

сльози вимовляє дівчина, — на що ж водив, на що з ума зводив? ... Тепер ти поїдеш, мене в славі покинеш, — будуть мене люди обминати. Бо хто ж візьме тую дівчину-наймичку, що парубок покинув? Вицілував, милував, та й покинув... Мовчиш і слова не промовиш?

— Хіба ж не сама я, — казала далі дівчина, вже обливаючись сльозами, — не сама одвадила від себе всіх хлопців? ... Бо я ж уже думала, що мені їх не треба, я вірила, дожидала, що з тобою нам судилося вже й вік згорювати. Я ж не думала, що через тебе може прийдеться мені вік косу заплітати. Буду заплітати, буду плакатися на тебе, поки не вмру; і не буде тобі щастя на чужій стороні на мої сльози сирітські!

— Нащо так казати? — тихо відмовляє парубок, Нехай би я зостався тут, нехай одружилися б ми, — не сам я їду — жене недоля, — ти ж знаєш про це. куди б же я дівся тоді з тобою, в чию хату повів би?

— Казала ж — наймайся до панського двору, я на кухні служила б... Жили б якось...

— І цілий вік по наймах хилялись?

— Ми працювали б, заробляли, зібрались би на свою хату.

— Коли ж мені ті гіркі заробітки й так серце всушили.

— Горювали б, та все ж у рідній стороні, не на чужині.

— Щось мені й рідна сторона вже не мила.

Замовкла дівчина, схлипує, в руках мне білу квітку, що зірвала з терну.

— Чи не казав я тобі, чи не благав тебе, — став казати парубок дівчині, — кидай найми, та поїдемо зо мною. То миліше тобі жити по наймах, панам догоджати, ніж працювати на себе? Що нам рідна сторона, коли нема в ній нам життя! А там би мали свою землю, свою хату, і стала б нам чужа сторона за рідну.

— Не буде мені чужа сторона за рідну до віку!

— Люди ж їдуть, привикають, — привикли б і ми!

— Не привикла б я на чужині, поки б не вмерла. Туди б недоїхала, на дорозі зав'яла б, як скошена травина.

— Чого ж тобі тут шкода? Панських маєтків та будинків?

— Коли мені їхати звідсіля, то краще живою в домовину лягати.

З-за тополь вийшов місяць. Заглянув він у куток, де сумують хлопець із дівчиною, та й байдуже йому: всього буває на світі! — „Не всі тії вінчаються, що любляться та кохаються” — співається в пісні.

Затихло крутом. Тільки чути, як тихо схлипає дівчина. Сумує тернина й, немов сльозами, осипає замучену пару своїм білим цвітом.

Веселий, ясний весняний ранок; горить на сході мало не половина неба червоним полум'ям. У сяйві рожевого ранку пишаються сади в білому буйному цвіті, немов у снігу; зеленіє молада трава по майданах і берегах. Немов для свята вирядилось і завітчалось село.

Ще було рано, а вже всі в селі повставали; старі,

молоді, діти — всі вийшли на вигін до монополії ви-
ряжати в дорогу поселенців.

Не звичайний гук і гомін ярмарку, — інший
якийсь гомін, що ще здаля будить у людині смутний
і хвилюючий настрій; щось поважне й журливе почу-
вається в його підвищених тонах.

На вигоні, коло возів і на возах, стоять і сидять
люди. Червоні, білі, блакитні хустки й спідниці, чор-
ні й сірі свитки, кудлаті голови — все хвилювалось і
вигравало проти сонця різнобарвними кольорами.
Між людьми видніються вози з усяким селянським
добром: діжечками, скринями, плугами й усякими ін-
шими домашніми речами.

Люди скупчуються гуртками коло возів. Хлоп-
ці й дівчата збилися осторонь в окремих гурток і щось
розмовляють собі. Коло возів між купками людей,
блищать на сонці чарки й пляшки з горілкою. У кож-
ного на лиці святковий і разом смутний настрій, очі
сяють тихим блиском, лица червоні, заплакані.

Ревуть воли; то там, то там чути сумні пісні, або
жіноче голосіння і над усім лунає співуча, голосна,
глибока пройнята щирістю мова.

— А я не піду! — вирізувала з моря голосів пе-
кучі слова: — будуть тягти — за одвірок учеплюся,
а не поїду з своєї батьківщини! І синів не пущу! Не-
хай згорить хата — упаду на попіл, умру на йому, а
не покину свого гнізда!

— Ех, брате, брате, — одмовляв йому спокійний
голос, — десь мало ще ти горя бачив на світі, що так
кажеш.

Між возами, в гурті своєї родини, якась п'яненко
й заплакана баба пританцьовувала й приспівувала:

Бом, бом!
Та поїдем у Тамбов,
А в Тамбові добре жить,
Горілочку будем пить...

Потім кидала танцювати, припадала головою до
полудрабка й починала тужити:

— А куди ж це ми їдемо, куди од'їжджаємо! За-
везуть мої кісточки на край світа, де зима люта, де
людей немає, а тільки звірі та комлики. Там і сонеч-
ко не сходить, і зірки не сяють, і вітер туди не довіє
з рідної сторононьки!

— Мамо, мамо!... та заспокійтесь; вже ж не по-
можеться! — взявши за плече, умовляє її русявий чо-
ловік із синіми заплаканими очима.

А в другому кінці п'яний чоловік, з червоним, у
сльозах і пилу видом, силкувався на віз вилізти. Жін-
ка його придержувала за полу; він одривався, потім
знов чіплявся. Нарешті йому таки вдалося вилізти на
воза.

— Люди добрі! — кричав він, стоячи на возі, —
слухайте, люди: помоліться за мою грішну душу і
прощайте на-вік! — Жінка сіпнула його за полу і він
з розгону сів на якісь мішки.

Старий високий дід стоїть без шапки, держить у
руці чарку з горілкою й старечим, щирим голосом
співає:

На що ж мені те багатство —
Буде з мене й трошки:
Дадуть мені сажень землі,
Ще й чотири дошки.

Сивий чуб його має в повітрі, а з очей котяться сльози.

Час іде. Стала наближатися година рушати в дорогу. Це чувається в загальному гаморі: мова лунає голосніше, швидше, немов люди поспішаються наговоритись уволу. Гомін стає все дужчий і дужчий.

Із моря звуків прорвався і пролунав над людьми різкий, суворий голос, ударивши по всіх серцях. Трудно було розібрати, що він саме казав, та всі знали, що то подається знак рушати.

— Пора, запрягайте, — чути було голоси, — щоб не спізнитись нам на станцію!

Сколихнулось море й схвилювалося.

Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із села на гору. Вся юрба людей розтягнулася в довгу стрічку, потім стрічка по середині робилась усе тонша й тонша й розірвалась. Здавалося, що цілий живий організм розірвався на дві половини. Одна половина подалася назад до села, друга поповзла далі по шляху.

Геть-геть уже на горі видніються вози.

— Прощайте! прощайте! прощайте! — кричали ті, що на горі, тим, що внизу.

Поселенці виїхали на гору. Все село стояло перед ними, як на долоні в зеленій траві, в білому цвіту, в золотому промінні.

У селі гуртками розходилися по домівках люди, заплакані, зворушені, і голосно розмовляли.

Село здавалось напівпокинутою пусткою.

1910.

ОСІННЯ КАЗКА

Має крилом смутная черниця, і сохне на дереві
листячко... сохне й умирає...

Щось журно мені, — і журлива казка сплітається
в голові.

Така простенька, та щира.

Гляньте сюди: он за тополями сховався у хмарі
місяць, а за ним і ясна золота зірка...

Ось слухайте ж...

У давній пісні співається, що то козак та дівчина.

Може колись жили вони на землі та вірно кохалися,
а лихі люди розлучили їх. Тоді вони розійшлися
по світах.

Пішов козак темними ярами, пішов смутний та
невеселий, висох, як билина, та в одну нічку й зійшов
на небі ясным місяцем.

А дівчина, може пішла звечора по воду, побачила,
та й вийшла проти його золотою зорею.

Там вони й спарувалися.

Так, мабуть, було воно.

Зеленіли гаї, цвіли сади, бриніли в садках журливі
пісні про кохання.

Стали виходити місяць та зірка на небо ночами,
стали щастити закоханим.

Зірка ворожила їм долю, а місяць світив доріжки,
як ходив хлопець до дівчини і як пізно вертався до-
дому.

* *

*

Раз стали вони опівночі над будинком.

Мурованим та сумним.

На дверях замки важкі — залізні ґрати на вікнах.

Кинув місяць промінням за ґрати, — і бачать вони:

Під мурованою стіною лежить козак молодий, на груди руки поклав. Лице біле, як папір, а на ногах синенькі блиски граються в залізі.

Такий тихий та блідий... І немає в очах ні надії, ні гніву, ані того смутку.

— Мертвий? — спитала тихенько зірка.

— Живий, тільки кров з його випили, — сказав на вухо місяць.

— Хто, любий?

— Люди, моя зоре.

У той час щебетав на калині соловейко: вийшла, послухала його дівчина, та вперше й закохалася.

А юнак лежав, мов неживий.

Довго дивився місяць на лице мармурове, бліде, а зірка в очі запалі зоріла, і стало їм жаль юнака, що з його випили кров.

Як роса блискуча — покотилися сльози у зірки:

— Що вже йому не жити?

— Мабуть не жити, — сказав і місяць.

Сказали, зідхнули, та й зайшли за хижу.

* *

*

Пожовкло, посохло листячко в калини, упало.

А по голому степу, мов та бурлацька доля у світі, помандрувало безрідне покотиполе.

І налетів із степу сумного холодний вітер, і шар-

понув він гнівно гіллям на дереві — затремтіло в гаю листячко, посипалося одразу.

І нагнав вітер чорні хмари на небо й зробилося темно.

Загув, зашумів вітер, заголосив...

Шумів він про те, що швидко завіє зима й снігом закида-занесе маленькі хати невідного краю. І прийде туди туга, і прийде горе та злидні, заплачуть змарнілі діти, заголосять матері, зажуряться дівчата.

І сумно було кругом: стогнав і зідхав темний гай, як море в негоду.

З великим жалем, поволі гойдали старими головами столітні дуби.

Вигинаючись тонким станом, як рибонька, виляся струнка береза.

І дзвеніли-бриніли, заливаючись сльозами сосни та ялини.

І ламалося гілля на дереві й зривалося листя і далеко гонив його вітер в сумне поле.

Зринув із-за хмари місяць, вийшла за ним і зірка, глянули на ґрати — дивувалися:

Пригнувшись у куточку, юнак із блідим лицем голими руками ламав кам'яні мури...

МАТИ

... Не вперше ти мене питаєш: чи давно я дома бував, або чи не мав із нашого села од матері хоч якої звістки... Сестро моя, зелена рудо!.. Уже ж я цілими роками дома не буваю... І дома не буваю, та й вісти не маю. Тільки тії і вісти, що вчора ввечері із нашого краю вітри пролітали, коло моїх вікон запинялися, і вікна гриміли, бряжчали, ніч не давали спати...

(3 листа).

По садах вітри гасають, а над садами зоріє небо осіннє. Маленьку хату оступили кругом високі ясени. З ясенів спадає сухий лист на трухлу солому, падає додолу на зів'ялі півники, сережками чіпляється в бур'янах. Крізь бур'яни блимає низеньке віконце, блакиттю мальоване, у віконце шматок білої стіни видно в хаті, а на стіні на білій з-під чола позирає невеселий селяк у шапці. Чорнобривцями завітчаний, у рушник прибраний, а сам думний та сумний...

Очима до його сидить на полу мати — праву руку на груди поклала, а на ліву — голову схилила.

Не думавши, не гадавши довелось з отим селяком засмученим у старій хаті невеселого доживати віку...

Вітри гудуть, а ясени скриплять, а матері дримається. Дримається та й вчувається, що то пустуючи по гіллях гойдаються діти.

* * *

*

Було їх у матері троє: Максим найстарший, Петро — середульший і третій, той Андрійко безталанний... Один усе малював хату з ясенами, другий — з книжок вичитував, а третій любив майструвати.

Як були маленькі — боліла голова в матері: в того чобіт немає, в другого — свитини, третьому на книжку немає де взяти... Підросли — заболіло серце: треба їм раду давати — а яку? Ні в хаті, ні коло хати... „Летіть, діти, в світ долі своєї шукати”.

Виряжала — плакала: сторона далека, а люди чужі — боюся, діти, щоб не загинули в світі. Коли б же хоч той батько був живий, він би вам добру пораду давав.

Розважали:

— Не журіться, мамо, порадять нас добрі люди.

А, як вилітали, ставили з того смутного селяка, що в шапці, на стіні малювання:

— Оцей, мамо, буде нам за рідного батька, він нас і розуму вчив, і на стежку ставив.

Усміхнулася мати:

— Бач, якого знайшли собі...

Та й завітчала і в рушник прибрала.

Найстарший поїхав учитись, і середульший — учитись, а найменшому, тому Андрійкові безталанному шляхи до школи були заказані, подався кудись у Таврію, та й запік себе у найми... Полинули та й немає. Тільки листами посилаються. Обкладається мати в сиротній хаті тими листами, дивиться на їх темними очима, сусіді жаліється: Оцей пише — тяжко, а цей пише — гірко... А що вже цьому Андрійкові безталанному за всіх краще: і вихворів і виболів... Було його і в

Таврії, і в Одесі, й по шахтах, і по Кримах, і по Римах...

Сумує: чи всім у світі така доля вдовиченкам, як моїм трьом?

Минав рік.

Було добре — стало краще: то хоч листи, бувало, пересилають, — тепер, як одрубало. Місяць, другий — хоч би один. А тут неспокоїні чутки стали ходити: людей у тюрми беруть. Болить серце в матері, віщує щось. До ворожок, — а ворожки й собі в один голос: недобре, сестро, випадає твоїм синам, та й не одному, а всім...

Ходить, бідкається.

Аж ось — мов грім заgrimів над старою...

— Рятуй, ненько, діти, бо вже гинуть!

Стрепенулась, продає одержину, продає полотно, сакви латає...

Полетіла, як чайка.

Вік прожила, по світах не бувала, — довелося на старість...

*   *

*

Гуркотить машина.

У вагоні повно всякого люду. Коло вікна збився гурток, посередині — стара жінка з латаними саквами. Плаче, побивається, чужим людям, як рідним, своє горе розповідає: і про Петра, і про Максима, і про того Андрійка безталанного. Плутає імення, — голова забита.

— Хоч би була передала йому сорочку, бо в його було обмаль, та й ті — латка на латці.

— Не взяли, чи як? — питають.

— Та кажу ж...

І жінка знову починає про те ж:

— Приїхала в Катеринослав, — там сказали, що його надіслано вже в Харків. Те, це — поки поїхала в Харків, а вже його і там немає. Кажуть — треба було, бабо, раніш приїздити, бо вже твого сина послали аж у той... Нарим...

— То так і не бачили?

— Постояла коло воріт, подивилась на ті страшні стіни муровані, виплакалась, та оце їду до Максима... До цього їду, а третій, Андрійко, з думки не йде, бо й до його ж треба, бо й тому горе...

— А де ж, бабо, цей уже твій Максим?

— А Максима посадили в Києві.

— Теж у тюрму?

— У тюрму ж — не куди.

Збоку сидить панок — перстеньми грається. Чмихає носом, вертиться, на місці не всидить... Далі не втерпів:

— Добре ж учила, бабо, синів, що одного й другого в тюрму посадили.

— А може й третій туди вже попав з великого розуму? Га?

.. Дивиться на свого сусіду, всміхається.

Примовкла жінка, тільки зігнулась, зігнулась, скривилась — так ніби він тими словами колючку загородив їй у груди...

* * *

*

Грати...

Повно їх нагнали, повно — сісти немає де. Усі мо-

лоді, як зелений ліс. Гомін, співи — ніби на свято зібрались. Стелять собі шлях далекий:

Куди вони йдуть,
Там бори гудуть...

А один, молоденький, безвусий — зовсім дитина — все коло вікна отирається. З ранку до вечора. Усе йому цікаве, що там на вільному діється світі: дядько на возі, і чиясь коза...

Кличе:

— Браття, а подивіться, що воно за жінка сидить проти наших вікон. І вчора цілий день сиділа, і сьогодні сидить. Сидить, та все на вікна позирає.

Один по одному — стовпились коло вікна, крадькома виглядають за ґрати, гомонять:

— Бідна бабуся — певно десь до сина примандрувала.

— Та видно їй не зблизька — одежа якась незнайома.

Почали вгадувати: один каже — так ходять на Волині, другий — понад Десною.

— Буханчика з калиною привезла, сердешна, синкові, — жаліє жвавий хлопчик.

Максим лежав на нарах. Снілась йому цю ніч хата під ясенами, і півники в городчику, і брат Андрій — уже не хворий, веселий, веселий, радісний, як тільки малим бував... Цілий день як обмарений ходив, думав про долю, що розігнала їх по чужинах...

Почув розмову, встав, підійшов до гурту. Визирнув і собі через плечі у ґрати... Думає: такі свитки носять і в нашому селі. Нагнувся, придивляється. Далі зразу: одного в один бік, другого в другий, мовчки

порозпихав товаришів, прожогом рвонувся до вікна. Очі заблищали, сам загорівся, серце билось, аж збоку було чути. Продерся до ґрат, тикається лицем то в одну дірку, то в другу — далі припав лицем до холодного ґратища, як прикипів.

Крикнув на всі груди:

— Мамо!..

Усі аж кинулись од його.

— Мамо Ковалихо!

Жінка на шляху здригнула, підвела голову, повела очима по вікнах. Побачила, схопилась, біжить до стіни. Плутається з саквами, руки вгору підіймає, як крила, мов до ґрат летіти зривається... Щось говорить — не чути.

Мов із гнізда чорний крук стрибнув їй назустріч. Навперейми руки розставляє. Стала, благає, кланяється; руку до серця кладе.

Наставляє проти грудей багнета.

— Мамо! Тікайте од його, то скажена собака!

Не чує: нагинається, ловить його руку цілувати.

Люто шарпонує її за плече, повернув до себе спиною, турнув межи плечі кулачищем.

Упала лицем на шлях, аж сорочка блиснула. Поко-
тились сакви, посипалось із саків: хлібець, полотняна сорочка, кілька грушок...

Із-за ґрат, як грім:

— Шкура! Гадюка! Буде правда на вас, на катів, буде суд!

Тремтять ґрати.

*   *
              *

Співали півні.

Одні й другі — сидить мати, як сиділа.

А вітри гудуть...

Вітри гудуть, а ясени риплять, а матері дримається... Дримається й причувається, що то діти по ясенах погойдуються...

Затріщав каганець — гасне.

Глибоко, глибоко зідхнула, підвелась, налагодила гніт.

Стала посеред хати, на того селяка, що на стіні, очі зводить...

І стара звикла до його, як до живої душі в хаті, мов би поріднилася з ним.

Підійшла до малюнку, обсмикала рушник, краще квіти порівняла, починає говорити до його стиха:

— Скажи, сумний, скажи невеселий, ще й нерадісний, куди порозгонив мої діти?..

Мовчить невеселий, мов із заліза кований, не гляне, бровою не поведе — твердий, як криця. Тільки з думного чола як огнем пашить, та ще причувається: ніби потаємки гуде в старій хатині велетень — золотий дзвін:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами...

МОСКОВСЬКИЙ ГЕДЗЬ

(Шарж)

Одного тихого вечора, коли на зелене місто, мов крізь сине скло світив місяць і в теплому повітрі стояв дух липового цвіту, нас троє сивовусих дідів, почувши звуки оркестри, що долітали з городського саду, всі разом гукнули в три баси:

— Ех, матері його ковінька! — Чи ж і ми не парубки!

Взяли костури в руки, підняли вгору шапки й позичивши подорожі у якогось сірка очей, прямісінько посунули, як троє кабанів у панський квітник, у середину саду, де рій роєм гули і бриніли панянки і паничі.

Гай — гай...

Ой гаю мій розмаю, зелений мій жалю!..

Так, як буває ото людині, коли вона натрапить на веселу квітчасту галявину в лісі, де колись вибрикувала жвавим хлопчиком, так і нам одразу стало поміж цих живих, рухливих квіток.

Смутком тим, як вітерочком тихим, весняним, так і обвіяло нас, старих пеньків.

Продерлись ми вовкулаками крізь натовп — та швидше: шусть за кущі, де раніш іще навідали серед гущавини широкий камінь. Посідали.

Чи то ж бо не розкоші, чи немає їх у світі! — Отак праворуч над зеленим висвічує місяць; ліворуч у тінях старі скелі сумують, а десь під скелями, геть,

геть у низині блискучий струмень грає... Ні за що не скажеш, що то не срібло живе кипить на промінні.

Розгомонілись, розгулялись ми, як ті жуки на ясну годину.

Про що? — питаєте. Та про все, що на губу спаде та на око.

Поблизу од нас засіла на лавочці під оріхом пара молодят, — він студент, вона, видимо, вчителька або курсистка.

Чуємо: гомонять по-українськи.

Тільки він же чеше, як шовком шие, а вона два, три слова й по-українськи скаже, та й знову на московське перескочить.

Так, як ото буває іноді перо в руці згедзається: що ти хоч одно ним писати, — а воно: штрик! брик! — свої якісь карлючки виводить.

— Не буде нам з цієї панни українки! — хитнувши головою твердо сказав Петро Сидорович.

— Уже й не буде! — завважаємо йому, — підучиться помалу, поживе між українцями, то й залюбки стане українкою. Так же не можна, щоб усі одразу почали говорити добірною українською мовою.

— А крім того, ви погляньте на цього юнака, — піддержує мене наш третій сивий товариш, — отакий живчик, та щоб він не наламав її на своє. Чули, як то кажуть: Боже, Боже, чого та любов не зможе!..

А той же юнак справді упадає коло панни, як у око не вскочить: і в одно їй вухо і в друге нашіптує; і в очі загляне й за ручку візьме.

— Все одно й любов нічого не допоможе, — упирається Петро Сидорович; — ну, може прикинеться укра-

їнкою на який час, а потім знову по-московськи буде говорити. Я вже по голосі її чую...

І перемовчавши він додав тихіше:

— Муха така сидить у їй, — московський гедзь прозивається. Така клята й уперта муха, що коли оселиться в якій панні, то вже ні просьбами, ані погрозами, — нічим ви його не виженете з неї, поки й віку тієї панни.

Сміємося. Петро Сидорович завжди щонебудь вигадає.

— Чого смієтесь? — суворо промовив він до нас, натоптуючи тютюну в люльку. — Миколу Степановича Марченка знали?

— Ну, хто ж його не знає.

— І його дружину, Марію Миколівну, що того року на Покрову померла, знаєте?

— Як? хіба вмерла? — диву дивуємося.

— Умерла, хай Бог прощає гріхи її, — захворіла на гарячку й померла. — Можна було сказати, що вона не українка?

— Та що ви, Петре Сидоровичу! Жінка відомого українського діяча! — Виступала в українських концертах! Працювала в просвіті! Нащо питати...

— Жінка відомого українського діяча!.. — гірко повторив за нами Петро Сидорович.

— Ось послухайте, що він мені сам, своїми устами розказував, коли я пішов провідати його в тузі через тиждень після смерти Марії Миколівни.

Розказував усе, як на сповіді, плакав, чуба на собі рвав, ридав, як мала дитина...

Пам'ятаєте, який замолоду був Микола Степано-

вич? — Не козак — орел! Щирий українець, на слово твердий, як криця.

Бувши парубком, отожд і набачив він свою Марусю, не пам'ятаючи добре, де саме, здається чи не в Харкові, на вечірці — українські пісні співала...

Висока, кароока, з чорною шовковою косою — як стала, як глянула, труснула намистом, стрічками замаяла, та ще й заспівала...

Микола Степанович — сам не свій, аж сяє: ось коли довелося побачити правдиву українку. А українок за ті часи, мусимо знати, було дуже мало. Після співу — туди, сюди — одразу знайомиться з нею.

Тільки прислухається — аж наша панна за сценою уже і не та: він до неї по-українськи, а вона по-російськи, а вона по-російськи, та не якнебудь — з акцентом!..

Микола Степанович, самі знаєте, людина вперта й рішуча, хвалиться: я таки зроблю з неї українку!

Почав він за нею упадати. Став носити українські книжки, ноти... Як день, як ранок, — він уже там, він уже там... Тільки що ж і рада вона йому, й горнулась би до його, і сама дівчина українського роду, ну говорити по-українськи аж плаче та не хоче. — А він теж свого наміру держиться твердо: про любовці, про женихання ані словечка. Научися, мовляв, спершу по нашому говорити, тоді і про женихання буде розмова.

Водилися так вони щось довгенько. Ні той не піддається, ні друга, А розійтися — не розходяться, шкода: до серця одно одному припали.

Аж ось весна...

Розвилися сади, трава зазеленіла, квіти порозквітали, надійшли зірні вечори...

І ось наша Марія Миколівна таки заговорила...

Як той шелест вишневих садків, як смуток срібної сопілки, як музика весняного вітерочку, отого тихого, балакучого, полилася з рожевих паняньських уст рідна українська мова! А ще до того — карі очі!..

А личко свіже, як вишневий цвіт біленьке...

Ех! — оповідач махнув рукою і нахмурившись, почав щось собі сердито буркотати.

„Овечки дурні, ялівки! — Іще по ворожках бігають, чарів якихось там шукають... та будь я панянкою та ще з чорними бровами, — не то живого чоловіка, я б із тією мовою пеньок закохав би в себе!"...

Він зідхнув і почав говорити далі.

Так, Кажу, заговорила...

Микола Степанович — артист щодо мови, художник; знає толк як ніхто з учених філологів не знав, і кохається у їй, як риба у воді, а птиця у повітрі. Почув — вухам своїм не вірить.

Де, коли, у кого навчилася вона так говорити? Звідки у неї той таємний чар, ті пахощі рідної мови, яких ніяк не впіймають у своїх модерних віршах та поезіях наші городські поети та письменники?

— А я ж, каже, змалку на селі жила, у гаї по горіхи з дівчатами ходила! — щурить вії, лагідно в вічі йому зазирає, сміється.

Ну, видиме діло, — край! Прив'язала його до себе, як ланцюгами.

Почалося оте саме, як то кажуть, кохання...

Видався якось один вечір, хороший, прехороший... Над вечорами вечір.

Місяць, солов'ї... тее друге... Жаби десь кумкають, так, як от у школі діти гуртом молитви вичи-

тують... Розцвічена груша кучерява арками позагигнала віти свої, білими гірляндами замаянні...

Згадував він і тепер ту грушу... Казав — так тобі й горить на місяці білим цвітом — огнем, міниться... То засяє, то отемніє, то засміється, то охмаріє... Багато і ще дечого такого казав він про той вечір, — та воно мені не в голові — позабував.

Сидять ото вони на ганочку, цілуються...

Шу-шу-шу!.. Та-та-та!.. щось собі як у гарячці, шепотять, а що саме, того й самі гаразд не тямлять... Не тямлять та й не дослухаються, як це завжди в такій okazji буває...

Коли чую, — каже, ніби щось торк мене в груди: а прислухайся но, що то це вона говорить...

Прислухався, а вона аж захлинається, по-московському січе:

„Милый мой, желанный мой, счастье мое! Радость моя!“... Ніби цебер холодної води — бурх йому на голову, поза спиною, по грудях попливли холодні потьoki. Лихо!..

— Марусе, Марусе! — опам'ятайся — це ж ти знову заговорила російською мовою! — будить він її, як зі сну.

А вона:

— Ах, милый, в этот прекрасный миг, я не могу, не могу и не хочу притворяться перед тобою! — Бросим эти выдумки, Коля, и не будем омрачать себе минуты нашего счастья! — Правда, дорогой?..

Ангелом праведним дивиться йому в вічі, кучері його рукою гладить.

Микола Степанович скріпив серце, зціпив зуби, легенько визволив свою голову з обіймів, підвівся.

— По-московському я можу сказати вам тільки два слова:

— До свидання! — повернувся і пішов.

Марія Миколівна розумна була жінкою, певне, не дурна була й панною:

Бачить — піде! — Піде й більш не вернеться.

Склала вона руки на колінах, голову, як сирітка схилила, та так смутненько, смутненько услід йому вже по-українськи:

— Миколо, то це вже ти і покинув мене, бідну?

Як той дзвіночок срібний задзвенів у саду.

Микола Степанович спинився, аж назад похитнувся, ніби його віжками назад потягнули. Повернувся він до неї, на грудях руки склав, дивиться:

— Ну, що мені робити з тобою, зрадлива дівчино?

А далі — до неї. Узав однією рукою отако-о, за станочок, притиснув її щільненько до себе, та й став у неї правди питати:

— А не будеш? А не будеш? А не будеш? — Та за кожним разом:

Цмок! Цмок! Цмок! — її в губи.

А вона тільки:

— Не бу... Не бу... Не бу...

Коли б якому дурневі прийшло в голову, стоячи за кущем, полічити скільки разів він спитав її, а скільки вона йому обіцяла, певно не вистачило б йому пучок на його пришелепуватих руках, а може й на ногах.

Словом — діло налагодилось і налагодилось, бачите, добре.

Повінчались, живуть ото вони собі, живуть тиждень, два, місяць.

Ні одним московським словечком, ні однією чу-

жою піснею не були похмарені медові дні молодожонів. Здавалось, усі московські примхи з корінням були виплоті у молодої.

І з хорошої панни починала вистигати молодиця, як хоругов, як Божа слава. Микола Степанович радіє та дякує долі, що послала йому таку дружину. Вірив, що так уже й буде, поки й життя їх подружнього. Та видно прийшов той час, і він мусів звіритися, що спізнав він її, та ще не зовсім. Бачив він тільки її, яка вона в любощах, на милій розмові, а яка буде в серці, — того ще й не бачив.

Як без хмарних днів не буває літа, так немає того подружнього життя без хатньої чвари...

Прийшов той час, коли й вони мусіли погиркатись.

Хто не був жонатий, той хіба не знає, що така баталія в хаті починається зранку. Він одно слово, вона друге; спершу по новинці, звичайно, делікатно, легенько, дедалі сміливіше — гир-гир, гир-гир! Завелися, так і к півдню — тільки луна іде по покоях! Сваряться, проте сваряться пристойно — своєю таки рідною мовою. А далі візьми він та й кольни її якимось слівцем кудись у болюче. А він цього, як може знаєте, вміє.

Вона — пик, мик — щось хотіла в собі стримати, а далі як на пружині з рідної раптово перескочила на московську мову, так ніби тріснувши розсипалася ракета:

Это тиранство! это грубиянство! Это не жизнь, каторга! Что это, та почто!..

І посипала, і посипала.

Слухає він, і вірить і не вірить:

— Що це — насправжки, чи це жарт? — Коли

жарт, то я попрошу тебе, щоб був він оце в останній раз!

— Не последний раз, а с этого дня будет так всегда! — Можешь себе ломаться на своей мове сколько тебе угодно, а я не хочу этого! — Сил моих нет! Довольно!

— Не буде так! — гримить Микола Степанович.

— Нет, будет! — Так должно быть, так будет, будет, будет!

Він: — Мій дім, це моя держава, — а в моїй державі я прошу розмовляти тільки державною мовою! — та по столу кулаком — грюк!..

Вона — руки в боки, голову вгору — блись, блись очима, та так стиха: — Пле-вать я хотела на твою державу и на твою мову!

— Ага, ось воно як! — Ну добре ж! — взяв він шапку — лясь дверима.

Затихло...

Як затихло, та й затихло, так і до чортового батька й зовсім затихло...

Минає день, другий — не говорять вони ні на якій уже мові. Позачинялись — він у одній, вона в другій кімнаті — дожидають, хто перший піде на мир.

Щось на п'ятий, чи на шостий день до жінки в кімнату увійшов Микола Степанович, змарнілий, проте суворий, незломний: мовчки поклав перед нею написаний про розвід папір.

Показує рукою: підпишися.

Вона зіскоса прочитала, прикусила губу, вхопила перо, сердито чиркнула.

Припала до столу головою та й зайшлася слізми...

Як після весняного дощичку громового, так стало

тихо, ясно та радісно в покоях Миколи Степановича після тих сліз.

Сидять обійко на канапі, пригортаються, як та парна пара голубів; буркотять.

Жаліється вона Миколі Степановичу:

— Що воно буває часом зі мною, то я й сама не знаю: тільки почую, буває, з уст інтелігентної людини українську мову, або побачу книжку чи газету нею написану, — зараз у грудях, десь коло самого серця щось починає ворухитись; ворухиться, та так ніби аж гуде: дз... дж... коле, аж у ніс шлигає...

І відразу бере мене таке серце, така злість, що всю пориває плюватися, перекирляти ту мову, а книжку, — аж руки тремтять, — так хочеться порвати, пошмагувати, ногами потоптати. Так ніби це якесь мені навождення.

Микола Степанович — людина смілива не боязка, ну а в силу нечисту трохи вірив.

— А чи знаєш що? — радить її: — як будеш у Києві, не полілуйся — сходити в святі печери, хай там покроплять тебе святою водою.

Зїздила вона ото в Київ, чи була в тих печерах, чи ні, — вертається додому, весела, радісна, цілий оберемок нових книжок українських та нот навезла, хвалиться:

— Ну, тепер уже все минулося.

— То й слава Богу, — легко зідхнув Микола Степанович...

Лаврентію Гавриловичу, — звернувся оповідач до мене: — ви не знаєте, буде років з сорок, чи більше, як оженився Микола Степанович? — Більше? — Ну от я і кажу: більше сорока років прожили вони з того

часу — і ні одного російського слова не почув він од неї.

Спершу, правда, іноді, під гарячий час траплялось, що в неї почне бувало кудись, ніби на московське за-скакувати язик. Та в ті часи вона хапала себе рукою за губи і вибігала в другу кімнату.

Перечекає — і знову така ж, як і була.

А далі — і те минулося.

Він — працює на українській ниві, вона йому як вірна дружина, в тому не заважає, не докоряє, як це часом буває у нас; — ще й сама іноді — ні-ні, та й допоможе то тим, то цим у рідній праці.

Про те, що колись було, Микола Степанович забув і думати й гадати.

Так і не згадав би він про це, може, поки б і не помер.

Та слухайте ж, що було далі.

Занедужала ото вона, кажу, — помирає.

Лежить, огнем палима, словами блудить.

— „Божа воля, — каже лікар Миколі Степановичу, — будьте мужні, — ваша дружина помирає”.

Заплакав Микола Степанович, пішов, щоб востаннє попрощатися з своєю старенькою дружиною. Увіходить до хворої, а вона дивиться на його, не впізнає вже.

Дивилась, дивилась, далі по-московськи:

— Кто ты, таинственный незнакомец?..

Морозом сипнуло Миколі Степановичу за спиною.

Підійшов він до неї, став христити:

— Дух Святий з тобою, Марусе, — опам'ятайся!
Не добре тобі, серденько, — може помреш — не осквер-

няй же себе московською мовою на останній твоїй дорозі.

Вона — глип на його, дивиться, впізнає:

— Ах, вот это кто! Это ты тот господин, что всю мою жизнь отравил своею глупою мовою, хамскою, проклятою...

— Это ты, тиран мой! это ты... мой изверг!

Очі у неї мов чужі, незнайомі; так гостро, нелюбо дивляться на його.

Микола Степанович окам'янів, стоїть...

— Чего стоишь? — уходи прочь, не подходи ко мне! — Дай хоть умереть мне культурным человеком.

Далі мрійно звела до стелі пригаслі очі й тихеньким, нерівним старечим голосом почала заводити:

Гляжу я безмолвно на черную шаль
І грустную думу...

Зідхнула, схлипнула і дух Богові оддала.

Оповідач трохи перемовчав, далі почав тихіше:

— І от, браття мої милі, хоч вірте, хоч не вірте — а у покійниці, в грудях почало щось густо і дзижчати. Дедалі дужче, дужче... і ось відразу вилітає з неї. Він... отой самий гедзь...

Великий, рудий, волохатий з безліччю, як у стонога, пазурястих ніжок, на яких позакипала кров...

Обкружив він кімнату, неперестаючи дзижчати, підлетів до самого носа Миколи Степановича й на половину людським голосом, на половину цапиним задеренчав:

Мазниця — паланица...

Мазниця — паланица...

Мазнув хвостиком по губі бідного Миколу, зареготав і вилетів у вікно.

А Микола Степанович як стояв, так каменем і по-
валився додолу непритомний...

Оце вам така казка.

Може він брехав, може казав правду, — того не
знаю, — а тільки я переказав вам од слова до слова
все те, що почув од самого Миколи Степановича...

За що купив, як кажуть, за те й продаю.

Петро Сидорович вибив люльку об камінь і став
ховати її в кишеню.

ОБИВАТЕЛЬСЬКІ ЖАРТИ

— Глядь сюди, Ваню: Касяненко з Гордійчуком до нас ідуть, — раденько звернулася до чоловіка Євгенія Калістратівна.

Іван Федотович підійшов до вікна.

— Що за диво — справді до нас! — здивувався він, — а я вже думав, що вони й до віку не заглянуть до мене.

— Слухай же, Ваню, — промовила Євгенія Калістратівна, — благаю тебе, ради Бога, не збивай ти вже бучі за ту свою „мову“, бо знову посваришся; вже й так мало не всі знайомі одцуралися нас через твої вигадки.

— Ні, Женю, будь спокійна!.. Самому мені очортіли ті безглузді суперечки, — заспокоював її Іван Федотович, — я добре звірився вже, що нічого доброго з цього не вийде.

Після трьох днів гризні допіру Іван Федотович помирився з жінкою, і в сім'ї знову запанувала згода та тиша.

Іван Федотович почував себе тепер спокійно, хоч трохи й сумно.

— Тепер я сам бачу, що самотою мені нічого не вдіяти, — сказав він щиро, близько сівши коло жінки. — Бути самотим на все місто свідомим українцем — це треба зовсім отруїти собі життя, треба посваритися з приятелями, з ріднею, зачинитися між німі стіни й не

показуватись на люди. Тут треба жертви, треба героєм бути, а я... я не герой... — Іван Федотович сумно й покірно схилив голову.

У Євгенії Калістратівни заблищали в очах радісні потайні іскорки, проте вона теж прийняла сумний вигляд.

— Скільки нервів поскубли, скільки крові попсували мені любі мої землячки! Ще до всього дурнем зробили, чудаком ославили... Е, та що казати — краще ніколи не здійсмати цього питання, на душі спокійніше буде.

— Кажуть, що ти спокою нікому не даєш, усіх ображаєш, — тихенько промовила жінка.

— Що ж... іноді й сам не рад — доведуть. Тепер побачиш — не нагадаю і словом.

— Щирий син України дома? — близько залунав веселий голос і у вікні з'явилося рябеньке лице з великим носом, в окулярах.

Іван Федотович зразу скривився.

— А, пан Гордійчук! пан Касяненко!... прошу заходити! — промовив він ввічливо.

Рипнули двері й на порозі з'явився Гордійчук і общипана постать міського педагога Касяненка.

— Як себе почуваєте, добродію? — кажеється, так говорять на вашей "мові", — промовив Касяненко, відтіняючи українські слова.

Іван Федотович, помітивши, як скривилися губи в педагога на слові "мові", зразу почув у собі непереможне бажання без зайвих міркувань садонутися земляка-педагога під ребра.

Він зробив вигляд, що зовсім не звернув на це уваги.

— Що маєте новенького? Як Анна Михайлівна, дітки? — заговорила до Гордійчука Євгенія Калістратівна, намагаючись затерти небажану розмову. Заговорили про домашні справи, і Іван Федотович думав уже, що все на цьому й минеться, аж, глянувши на педагога, який стояв схилювшись над столом, став почувати, як стара досада й нудьга заворушилися в грудях: на столі лежало свіже число української газети, що він забув у свій час сховати. Педагог прищуреним оком скоса дивився в газету й ехидна усмішка грала на його губах.

— Напрямок газети поступовий... — став читати він стиха, немов для себе. — На-прямок... — пробіг він і насмішкуватим оком глянув на Гордійчука. — Ви слюшали когда нибудь такое слово в наших селах? — звернувся він до того.

Почувши зразу небезпеку, Євгенія Калістратівна звернула до чоловіка затурбоване лице й зробила перестерігаючий знак. Іван Федотович важко зідхнув:

— „Направление” — теж, здається, не цілком народне російське слово... ну, та облюшмо про це, — сумно промовив він.

— Позвольте — как не народное? — здивувався педагог.

— А так, — неохоче промовив Іван Федотович, — його теж викували російські письменники із народного пня, коли виробляли літературну мову. Хіба ж ви цього не знаєте?..

— Разве?... впрочем, может быть, но главное видите ли в том, что слово „направление” звучит в русской речи вполне естественно, а направление...

— Ну, їй-же Богу ви міркуєте, як дитина, — розвів руками Іван Федотович, — скільки разів уже...

— Слухайте, Іване Федотовичу! — втерся в розмову Гордійчук, — ви самі бачите, що я теж малорос, люблю рідну мову, а завше казав вам і тепер скажу, що поки не стануть ваші літератори писати мовою Квітки та Шевченка — діла не буде.

Іван Федотович побачив, що не обминуть йому старої суперечки про мову. Згадавши останні свої самому собі й своїй жінці обіщання, він рішив узяти себе в руки й при розмові не захоплюватися. „Буду доводити їм цілком спокійно й логічно, — думав він, — логіка в суперечці — велике діло, логіка спокійна, холодна й міцна, як криця”...

— Ну, слухайте сюди, — тихо почав він говорити, звернувшись до педагога.

— Ваню, забув уже? — погрожуючи блимнула на його очима жінка.

— Ось геть, ради Бога! — нетерпляче одмахнувся од неї рукою Іван Федотович, — знаю... Слухайте, земляче, — звернувся він знову до педагога, — будемо міркувати спокійно й... цілком логічно. Скажіть мені, поклавши на серце руку, чи можна ж писати, ну хоч газету, мовою Шевченка?

— Полагаю, что можно, — зразу одповів той.

— Ну ви ж повинні знати, що лексикона Шевченкової мови і взагалі всякої народньої, яка б не була вона багата, не вистачить на те, щоб писати, скажемо, реферати, наукові статті та інше. Я ж іще минулий раз ясно довів вам це і ви цілком тоді згодилися зі мною.

— Ну да, так конечно... но видите ли... — зам'явся був педагог.

— От бачите! — радо промовив Іван Федотович, — тепер же скажіть — як же обійтись без нових слів?

— Как обойтись? — звернувся педагог уже до Гордійчука, — чудак, право, — это должны знать ваши „письменники“, а меня это мало интересуєт.

— Та ви ж згодилися, що Шевченкової мови не вистачить для цього, — значить, виходить ясно, що нові слова потрібні? Так, чи як? — приставав до педагога Іван Федотович.

— Представьте себе, — звертаючись через плече Івана Федотовича до Гордійчука, казав Касяненко, — представьте, що какому нібудь нашому „Матвию“ или „Миколє“ прочли газетную статью на этой „мове“ и сказали...

— Та чого ж ви мені не хочете сказати, — так, чи ні? — мало не з плачем промовляв Іван Федотович, перехоплюючи погляд Касяненка.

— Нет, я полагаю, что русская речь нашему... — провадив своє педагог, не звертаючи ніякої уваги на Івана Федотовича.

— Так, чи ні? — крикнув на всю хату Іван Федотович у самий рот педагогові, — я вас питаю: так, чи ні?

— В чем дело? — педагог здивовано глянув на Івана Федотовича.

Той знизав плечима й став різати кожне слово:

— Ви згодилися, що Шевченкової мови не вистачить для широкої літератури; я вас питаю: значить, потрібні нові слова?

— А я ж казав, що те буде, — вставив Гордійчук. — Тільки до його на поріг, зразу й причепиться, як реп'ях, з своєю мовою. Я ж казав, що не варт було заходити.

— Хто — я? я зачіпав вас? — сказав, складаючи на грудях руки, Іван Федотович. — Бога ви не маєте в собі, панове... я ж навіть сам прохав залишити цю розмову, ви ж самі, ви нав'язали, ви примусили мене говорити про це!.. Тепер же ви повинні або довести мені, що я помиляюсь, або згодитися зі мною — треба колинебудь довести нам діло до краю!

— Дуже дякую! — нехай хто хоче — доводить до краю, а я піду додому! — Гордійчук став шукати своєї шапки; педагог теж пішов до дверей.

— Ні, панове, я прошу вас лишитися, я дуже прошу вас! — Іван Федотович розставив руки навперейми гостям. Піт котився по його чолі.

— Что ему нужно от меня? — звернувся до інших педагог, — привязался и привязался ко мне!

— Нога моя більш не буде тут! Прощайте! — кинувся Гордійчук.

— Пустите — прориваючись під руками Івана Федотовича, казав сердито педагог, — я... я не знаю, что это такое! это просто свинство!

Іван Федотович почув, як кров прилинула до лиця.

— Так ні ж, чорт забирай! я навчу вас, як глузувати з людини! — тупнув він ногою. Потім, кинувшись до дверей, він клацнув замком і сховав ключа в кишеню.

— Тиран! мужик! — заголосила жінка і, закриваючи лице руками, вибігла в другу кімнату.

— Він збожеволів!... тікаймо, пане Касяненку! —

Гордійчук шарахнувся по кімнаті, підбіг до вікна й аж захурчав у кущі. Педагог уже був пригнувся, щоб стрибнути за ним, та Іван Федотович міцно схопив його за комір.

— Ні, голубе, ти то не втечеш од мене! — схопивши за горлнку, він труснув педагогом, як віхтем.

— Довго ви будете жили тягнути з мене? Довго будете розпинати мене?.. Зараз кажи мені, кацапське сміття, потрібні нові слова в нашій літературі? Кажи, а то я з тебе душу витрясу! — Іван Федотович припер Касяненка в куток і так здавив за горло, що тому виперло з лоба очі.

— Бог з вами, земляче, — лагідно промовив переляканий на смерть педагог, — чого ви так схвилювалися? Хіба ж ви не бачите, що то були жарти. Коли народня мова культивується в літературну, то справді повинні з'являтися нові слова. Так було з російською літературою й інакше бути не може. Про це навіть школярі знають.

Іван Федотович випустив з рук педагога, зідхнув з полегшенням і став витирати хусточкою рясний піт на чолі.

1911

НА ХУТОРІ

Заходила ніч.

Німіє степ і тьмариться.

Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини. Не погасло ще на заході як кров червоне зарево, а вже над ним у темряві далекого неба зажевіла, немов жарина в попелі, вечірня зоря. А місяць, що перше висів серед ясного неба сірою, мало помітною плямою, під темним крилом ночі зразу ожив і засвітився білим, чарівним огнем.

Ринуло з неба ціле море тихого світла, все на землі потопляючи. Над степом промайнув легенкою тінню незрячий сон.

Ніч зайшла.

Маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутий у степу хуторець.

Синіють у промінні хатки. У яр потяглися довгі тіні.

Тихо в хуторі, мов у скам'янілому царстві із давньої казки.

Серпи, коси, вози, збруя — все трупом лежить коло хат, немов ті цяцьки, що перед сном порозкидали малі діти. По дворах маячать стіжки свіжої пашні, мало не поруч з хатами тягнуться ниви з блискоючою стернею.

На нивах, як те військо обите, темніють незно-

шені снопи, стеляться довгими рядами незагребені покоси, й збившись стеблинами в густу лаву, подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці.

А над усім густо стелиться дух свіжого степового сіна.

Розкошами, красою віє над степом...

У яру тихо й сумно. Світить над ним місяць. Уздовж його розтягнулися довгою стрічкою кучеряві верби. З-під верб одірвались і попливли проти місяця понад зрошеною травою марища — тіні. Запирскало щось... Воли. За волами виринула й стала в яру волохата постать.

На голові в неї наверхене жмутом якесь ганчір'я, довга свита підперезана білою ганчіркою, на ногах великі мужичі чоботи, а в руках — батіг. З купи ганчірок визирає мармурове дівоче личко з дуже великими пречудними очима. Дівчина притулилася плечем до стовбура верби й закинула голову проти місяця. Очі в неї склепилися, руки опустились, як у сонної. Стоїть і усміхається.

Затремтіло зразу сонне повітря, і зграї срібних звуків, плутаючись і виграваючи, полетіли яром і далеко кругом заснували степ.

Потім із моря звуків вирізалися дзвінки, мов із срібла виковані, слова пісні:

Яром, яром, пшениченька ланом,
Горою овес.
Не по правді, молодий козаче,
Зо мною живеш...

Слова всі до одного оддалися голосною луною; ні одне не сховалося. Дівчина замовкла й схилила го-

лову. Стало знов тихо. Тільки десь далеко, тремтючи в повітрі, завмирили останні одголоси пісні.

Верби стоять — не стенуться. Крізь їх віти де-не-де визирають далекі зорі.

Дівчина звела великі очі й довго вдивлялася ними в сріблясту далечінь. Здіймала руки, щось шепотіла сама собі, кивала гірко головою.

Знову зворухнулось повітря, і срібні звуки розбудили степ.

Дівчина заплющила очі, марить і співає.

І ввижається бідній дівчині в старих лахміттях, що не наймичка вона, не сирота... Вона дочка-одиначка багатого батька. У неї шовком шиті сорочки, дорогі килими, дукачі срібні... Та не милі їй вони, бо не хоче її любити козак молодий. А той козак — такий хлопець, яких уже немає тепер: він у пишному вбранні, що сяє, як сонце. Під ним грає кінь вороний, а в того коня горять на ногах золоті підкови, срібні виблискують стремена. Сидить козак на коні перед нею, хороший і вільний, як вітер степовий, а вона стоїть перед ним засмучена та стиха докоряє йому, що не по правді він з нею живе...

Тужить, розливається голос дівчини, й лунає розлягається по сонному степу живе оповідання про дівчину та зрадливого козака.

„Ой вистели, дівчино, — дає глузливую козак дівчині пораду, — ой вистели килимами двір, щоб не скаляв мій кінь вороний золотих підків, — тоді буду до тебе ходити”.

„Ой посади, дівчино, край воріт вербу, тоді буду до тебе заходити”.

Та не одурити козакові дівчини! Почула вона сер-

цем гірку правду, і тихим, безнадійним смутком забриніли останні слова пісні:

Я й садила, я вже й поливала, —
Не приймається.
Брешеш, брешеш, молодий козаче, —
Ти цураєшся.

.....

Стоїть дівчина, схилившись до верби головою, сльози витирає рукавом драної свитини. Стоїть з жалощами в серці, засмучена й обмарена чарівними малюнками давно минулого, давно забутого, вільного й шумливого життя її рідного краю.

*   *
*

А в тихому хуторі зчинилося диво: од сну просипалися люди, виходили з хат здивовані й слухали пісні, що живою силою вривала ся з яру на хутір.

Прочинились двері чиєїсь хати, і зчепивши руки на грудях, стояла на порозі біла постать чи дівчини чи молодиці. Місяць світить на білу постать і на хату.

А на краю хутора, од степу спочивав у сінях своєї хати старий дід. І мариться крізь сон дідові, що в сінях над ним бринить струна. Дідові сон сниться, а струна все бринить та й бринить і його будить. І дід прокинувся.

У прочинені двері б'є синім промінням місяць, а по сінях лунає пісня, аж лящить. Вийшов дід із сіней, схилився на тин, та й слухає.

На хуторі тихо та лунко. Все кругом спить, тільки в яру хтось не хоче коритися снові й крає сонне повітря своїм молодим могутнім голосом.

Тужить та в'ється в яру дівочий спів, і не помічає дід, як в'ється він сам услід тому співу: то схилиться, то розігнеться, то візьметься за груди рукою.

Чудне щось діється з дідом: йому стало здаватися, немов хтось у жменю взяв його старе серце й став його помаленьку чавити, а дідові стає чогось так жаль, жаль.

На моріжку коло тину сидить уже цілий гурток хуторян; біліють сорочки, видніються кудлаті голови, босі ноги, тихим блиском сяють заспані очі.

Усі вони здаються при місяці фігурами, вимурованими з білого каменя.

У середині між ними сидить парубок з чорними великими очима й тихо і поважно щось розкажує. Білі фігури похилялися до його, слухають.

Його мова одбивається в тихому хуторі буркотанням маленького струмочка. Парубок розкажує про чудну дівчину, що недавно привезено сюди з далеких хуторів до хазяїна за наймичку. Вона дика, боязка й чудна. Вінки собі з квіток сплітає, квітчається й так ходить у роботі цілий день. Збирає коло себе дітей та все розкажує дивні якісь казки, або свої сни. А як стане співати, то зразу своїм голосом душу проймає.

До гурту підпливають мовчазні тіні, сідають на моріжок і мовчки слухають.

Потім тихо й поважно, не перебиваючи один одного, стали вони довго розмовляти. Стали згадувати давніх своїх співців і всіх незвичайних людей, що колись жили між ними. Часом гарячими хвилями з новою силою долітала з яру пісня, вривалася в груди людей, і вони стихали. Потім, переждавши, говорили далі.

Згадували вони якогось чабана Ілька, що своїми

пiснями приворожив до себе молоду панi. Ох, i що ж то за сила була в тому голосi! Вийде, було, на могилу, гукне пiсню — i весь степ скрасить нею. Люди, бувало, кидали роботу та виходили слухати Iлька iз хутора аж у степ. Щирий i правдивий був чоловiк Iлько. Пiдмовляла його молода панi iхати з собою кудись, та не схотiв Iлько життя пановi розоряти, а волiв iти кудись у Чорноморiю. Та як пiшов, як пiшов, та й досi чутки нема...

У яру залунав новий ниючий i пекучий спiв. Дiвча спiвало про себе, що їй горе на свiтi. Вона сирота, а люди недобрi, i нема до кого їй прихилитися; скаржилася комусь, що не зазнала вона на свiтi розкошiв, що марно проходять лiта її по наймах у важкiй роботi...

А люди на хуторi все слухають i згадують усе iнших своїх спiвцiв.

I були вони, всi тi таланти рiдного люду, тi найулюбленi дiти свого смутного краю, як i це вбоге й забите дiвча, — люди з найбiднiших бiднi, з найтемнiших темнi, були наймитами в чужих людей i пасинками в долi.

П І Д Ш К О Л О Ю

Двері в школі прочинилися і звідтіля, товплячись і на ходу оглядаючись, висипали на двір школярі. Гомін, сміхи, співи разом з ними вирвалися на свіже повітря.

— Стій, хлопці! — разом крикнуло декілька голів, — вертайся назад: дощ!

— Дощ! дощ! — загули школярі й кинулися назад до дверей.

— Ідіть собі, йдіть! І ще мало голову нагули? Не глиняні — не розкиснете, — бурчав позаду сторож-дід, запираючи за школярами двері.

Деякі з школярів, котрим недалеко було, зразу побігли по домівках. Решта збилися на дощі коло дверей школи й радилися, що робити.

— Он, братця сухо — можна переждати! — крикнув один з їх і кинувсь до стіни школи, під гілля акації. Усі наввипередки побігли за ним.

Довго пустували, сміялися, випихали один одного на дощ, поки таки всі вмістилися вздовж мурованої стіни.

Осінь небо заслалося, немов рядном, сірими хмарами, й без відгалу сіяв густий та дрібний дощ.

Гомін поміж хлопцями став стихати.

— Рано цього року осінь зайшла, — промовив сухорлявенький, смуглятий школяр у свитині наопашки, — люди гаразд не оборалися. — Вдумливими очи-

ма він оглянув сумне поле, де сіріли недоорані клаті стерні. Йому ніхто не відповів. Розмова чогось не в'язалася. Дощ шумів і наганяв нудьгу.

— Ех-хо-хо! — голосно позіхнув один, — мабуть не переждемо до вечора ми цього дощу.

— Давайте, хлопці, заспіваємо, або-що, а то ще поснемо тут, — сказав жвавий і непосидливий Марченко, кращий учень у класі й перший у хорі соліст-дискант.

— А чого ж так стояти! — охоче згодилися інші, — стоять усі, носи поспускали, як кури на сідалі!

— А ну, хлопці, до мене! — Марченко виступив наперед, збив по-молодецькому на потилицю козирок, узявся рукою за вухо.

Как на горке калина,
Под горою калина —

почав він вигравати срібним, як дзвіночок, голосом. Усі заворушились. Очі блиснули жартовливим огником.

Ну что кому дело — калина!
Ну какое кому дело — калина! —

весело підхопили вони. Зразу вродився веселий настрій. Деякі стали притоптувати ногами, інші вибивали такт пісні рукою на спині свого сусіда: всі співали так, немов зарані нарадились когось передражнювати. Хтось у кінці голосно ухнув, голоси пішли в розтіч, — усі зареготалися. Без учителя чогось діло не ладилось і співи скоро спинилися. До того ж без упину шумів дощ і перемагав пісню. Весела хвиля, як скоро зринула, так і зникла.

— Ну й заспівали! — промовив один, — хоч би не страмилися!

— Чорт ладу не шука, аби шум! — обізвався другий.

— Ось давайте, братця, вжаримо нашої, мужицької! — почувся голос од краю.

— Тю!... що це ти в степу, чи що!... Учитель почув!

— Ну то що?... це ж не в клясі: тут можна!

Хлопці знову загомоніли.

— Своєї мужицької! „Донця” давайте!... Ні — „Неньки”!... Або краще: „Із-за гори, із-за кручі”! Хто буде заводить? — дзвеніли на перебій голоси.

— Знаєте, братця! — ось нехай Максим буде виводити, — казав один, — ви не дивіться, що на співці він іззаду стоїть та куняє, — отже я вам кажу, що краще за його наших пісень ніхто не виведе. І Марченко нехай піде вмиється.

— Хто — Максим?... куди йому! — обізвався дехто.

— Е ні, братця! Ви ще його не знаєте! — казав перший, то що він такий тихий та соромливий, то й не чуть його на співці, а голос у його добрячий.

— Може й справді вигукався у пасіці з дідом, — згоджувалися інші, — а ну, Максиме, виходь!

— Вилазь же, медовик, чого ж ти!

— Одчепіться од мене — я не вмію! — почувся десь іззаду голос.

— Та ну бо виходь! Бач — як ведмідь опинається!

Наперед випхнули хлопця в здоровенних чоботях, у волохатій вивернутій шапці. Лице в його все засма-

жене сонцем, нестрижений давно чуб білими пасмами вибивався з-під шапки.

— А ну, Максиме, покажи їм, матері їх копа вареників! — підбадьорювали його хлопці.

Соромлячись, сміючись і закриваючись рукавом, Максим поривався сховатись за хлопців. Школярі збились кругом його, сміялися, гомоніли й не пускали.

— Хай он Марченко виведе — я охрип! .. Йй-бо ж охрип! — просився Максим.

— Ну, та годі вже тобі, не задавайся! — серйозно обізвався до його смуглявий школяр, — заводь, коли заводиш!

Максим став посередині, вирівнявся й провів рукою по лиці. Соромливість сплила з його, і воно стало поважне, навіть строге. Сірі очі стемніли, чоло побіліло. Хлопці примовкли й налагодились. Оглянувши всіх товаришів, Максим спинив очі на одному, немов збирався щось йому казати; відкашлянувся, легенько схитнув головою вправо, хитнув уліво, й не одриваючись од очей товариша, тихо заспівав:

У неділеньку рано-пораненьку
Розсердився син на свою неньку...

Легенька хвиля смутку знялася й пройшла по дитячих личках. Усі стали товпитись до гурту. Кожний хотів співати й пробирався наперед. Маленький школярик, босенький, з підкачаними штанами і з школярською торбинкою через плече, довго не міг приєднатися до гурту; він перебігав з місця на місце, поки спинився на дощі, притулився ззаду товаришів, висунув наперед голову через їх плечі, і в співах задзвенів новий високий дискант. Так і стояв на дощі, мов вакам'янів.

Тихо, повагом заводив Максим перші слова. Всі дивились на його, слухали. Потім очі в усіх здіймалися, тьмарились, голови хитались і разом з усіх грудей виривалися слова жалю і смутку:

Будуть гості усі в бархотині,

А ти, мамо, в подертій свитині!..

Усі в одно слово виголошують вони, і здавалося — що вони не співали, а словами розповідали про те, що недавно чинилося на їх очах.

І що далі співали вони, все щільніше горнулились одно до одного, руки непомітно спліталися в обійми.

Дощ був перестав і знову пішов — вони не помічали: пісня заглушала шум дощу й живим словом розносилася далеко з-під стіни школи.

А за стіною в клясі, склавши руки на грудях, з кутка в куток ходив учитель — підійде до вікна, схилиться головою до шибки, слухає... потім знов ходить, задумавшись, і тихо наспівує слідом за хлопцями

Якось його побачили.

— Учитель, учитель слухають! — зразу пішло тихо поміж хлопцями.

Усі помалу стихли. Пісня обірвалася.

— Ну чого ж?... давайте співати! — звернувся до товаришів Марченко, — нехай послухають...

Хлопці пошепталися між собою і стали одкашлюватись. Марченко вскочив у середину, махнув головою і всі в один голос залящали:

Вот ля-гушка по до-рожке

Скачет, вьїтягнувши ножки...

Шкільний, жазенний настрій знову зринув між хлопцями. Максим провів рукою по спітнілому лиці, насунув на очі шапку й тихенько сховався в гурті.

ІНСПЕКТОР

Усі вікна городської школи світяться вогнями. Під школою — як на вулиці: пишуть дівчата, кашляють парубки, виринається в темряві здавлений сміх. Цікаві голови витикаються на тинах, товпляться коло вікон, звідки визирає у свічках ялинка.

Два городовики по боках парадного турляють у сніг дуже цікавих і самі сміються. Одним заходом уже жартують із дівчатами, що, загавившись, попадали їм у лапи.

А в школу ніяк не пускають:

— Нідзя!

Нідзя, то й нідзя — клопоту мало: буде добре й під вікнами.

А в коридорах та по клясах — у новеньких блузках метушаться школярі.

Найбільш — повновиденькі, свіжі, як яблука, чепурненькі селючата з привітними очима та з м'якою степовою мовою. У чемерках та в свитках тут же підпирають стіни бороди й чуби; гудуть октавами стиха, терпляче дожидаючи, поки почнеться школярське свято.

Батьки понаїздили з сіл.

Стоїть гомін, як на сільському ярмарку. Під гармидер якимось забувалось, що це — школа, й хлопці під гарячу руч чесали по-своєму, як чабани.

По коридорах, по клясах гонив вітер високий,

плечистий, у мундирі, інспектор городської школи, Воронюк.

— Сейчас, детки, сейчас начнем! — кидав він, заклопотний, нетерплячим хлопчикам, шукаючи якогось Митрофана Антоновича.

Йому гукнули з гурту:

— Митрофан Антонович у третій класі: репетицію робить.

Воронюк влетів у класу.

— Что вы тут делаете?.. Нигде вас не разыщешь! сердито визвірився він на молодого вчителя, що в гурті старших учнів слухав деклямацію „Коника-Стрибунця”.

— Що таке? — підвів він голову, й побачивши інспектора, кинув: — я зараз, ось тільки байки послушаю.

— Да бросьте, пожалуйста, свои „байки”, — скривився Воронюк, — идите на минуточку сюда!

Одвівши вчителя в куток, Воронюк насулився, почав йому щось таємниче нашіптувати.

Той одразу наївився й почав сердито огризатись.

Інспектор замахав на його руками й вилетів із класи.

Бликнувши із-зла йому вслід, учитель схилив голову й задумався.

— Отак же, хлопці, — тихо й понуро промовив він, підійшовши до школярів, — не буде ні „Вареників”, ні „Коника-Стрибунця”. І ні одної української пісні не буде.

— Що? Як? Через віщо? — пішов стурбований шелест поміж хлопцями.

Учитель мотнув головою в бік інспекторського кабінету:

— Спитайте його...

*

*

*

Цілий ліс дитячих голів розхитувався мірно й
одностайно вправо і вліво:

От Кавказа до Алтая,
От Амура до Дністра!!

Гекнули, мов перетяли поліно.

Стиха лупотіла полум'ям ялинка, як жива. Широкою підковою в передньому кінці залі сиділа міська інтелігенція: пані, чиновники, панянки. Сиділи нерухомо, із опущеними очима, мов китайські божки... Не то дрімають, не то прислухаються до гомону далекої бурі. Отираються по кутках хмурі вчителі. Подекуди помітно засмучених декляматорів: стоять, понуро опустивши носи. Ззаду хвилястими скелями темніє гальорка — мовчить, як діброва.

Здавалось — один тільки інспектор був радий і веселий: розсівшись найближче до ялинки, він підморгував на хлопців, диригував рукою, сміявся, захоплював школярів до веселощів:

— А ну, смелее, а ну веселее.

Им повсюду отвечая,
Мчится русское — ур-р-а! —

рубали хлопці.

— Що вони співають? що вони співають! — стиха нервується на гальорці з гармошкою під пахвою якась піддьовка на підпитку: — от коли б я їм заспівав!..

— Тс!.. ша, Мартине! — сіпає його за рукав сусіда: — тут не можна: виведуть!

Гальорка вп'яла очі на панів, розглядаючи їх, як

цікавий, кольористий крам. Школярі нудьгуючи витирали спітнілі обличчя й раз-по-раз нетерпляче позирали на поначіплювані на гілля дарунки.

— Да живет ж дети!.. Что это приуныли? — бадьорив Воронюк школярів. — Ведь, праздничек на то Бог послал нам. А ну, русскую! Плясовую!.. Да так, чтобы небу стало жарко!! А ну — за мною, вокруг елочки! — Инспектор затесався в гурт і, плутаючись поміж школярами, почав притупувати:

Уж я сеяла-сеяла лен
Я сеяла-приговаривала,
Чеботами приколачивала...

Хлопці збилися тісно в отару й, спотикаючись та пхаючи один одного в спину, сунули гуртом кругом ялинки. Горохом розсипались голоси.

Місили ногами, як глину. Хтось плакав, кульгаючи на придавлену ногу.

Инспектор виплутався з гурту.

— Ну вот так! Вот так! — піддає він у гурт, намагаючись тим часом не зустрінутись із учителями очима.

Одразу коло дверей зарипіла гармошка, і натхненний, певний у собі голос ракетою нахабно шугнув по-під стелею:

Шел я верхой да шел я низой
А в Наташи дом с карнизой.

— Вот так треба петь, а не так! — гукнув хтось обурено од порогу. — Деньги только даром берете!

Заля гунула реготом.

* * *

Дзвеніли чарки, брязкотіли ножі й виделки, то-
рохтів посуд.

Голосно розмовляли гості, потягаючись, немов після довгої церковної служби. Скільки душ педагогічної молоді збилися в окремий гурток коло одного столика, колючими поглядами стріляли на другий кінець стола й демонстративно розмовляли українською мовою.

З ворожого табору, де помітно одзначалася огрядна постать інспектора, долітали перебільшено читкі російські фрази.

Інспектор, старанно причесаний, у комірці, як завжди, застібнутий на всі гудзи мундира, сидів у звичайній своїй позі спокійного й величного сфінкса, кидаючи часом іронічний погляд на молодь.

— Что вы хотите, — доводив він своїм сусідам: — городишко захудалый — ни клуба, ни театра, порядочная книга даже случайно не залетает сюда — поневоле можно удариться в украинофильство... Жаль мне эту бедную молодежь.

Інспектор кинув скорботний погляд на демонстрантів.

Начальник пошти в золотому пенсне на пухлому, як варений буряк, носі охоче згоджувався з інспектором, підливаючи йому в чарку. Воронюк чогось сьогодні зрадив свої правила й хилив чарку за чаркою.

Розмова увесь час в'язалася коло українського питання: про сепаратизм, про мазепинство, „о Шевченке“ — звичайно.

Молодий панок, місцевий слідуваль, щось миршавеньке, золотушне, із вишаруваною, як скло, лисиною, гидливо кривив губи, шурих руденькі брови й

доводив, що „этот самый рух” — не має під собою ні ґрунту, ні коріння — „наскільки ему известно”...

— Да-да! — радісно згоджувався з ним інспектор. — Абсолютно не имеет. Все это наносное, неестественное.

Зібралися всі бурлаки... —

лагідно, миролюбно промовив до всіх зразу задуманий, здержливий тенор, крадучись у груди.

Затихло все — пішов шелест між дамськими сукнями.

До їдної хати... —

непокірно, все руйнуючою хвилею дмухнув вітер голосів — і вмить здув усе, змив, усіх повалив. Усі підняли голови, проясніли, забули одразу про інспектора й про його мову.

Раптом інспектор захвилювався, поклав кулаки на стіл, випрямився, очима як не вистрелить.

— Нет, это невозможно! Я уйду! Я сейчас же уйду! — чогось загорівся він.

Всі стурбувались: ніхто не розумів, чого так зразу закипів цей твердий, як камінь, завжди стриманий казенний мундир.

— Та чого ви? Та Бог з вами? — почали втихомирювати його, — тут же немає нічого злочинного!.. Наші пісні скрізь же співають...

Грай, которий, на бандуру,
Бо сумно сидіти...
Що діється тепер в світі,
І чиї ми діти...

Побідним виром знову полинули звуки, задавили голос інспектора. І всі, не дослухавши розмови, не до-

говоривши слів, попливли до гурту, як тріски в потік води. Обличчя в панночок зарожевіли, чиновницькі очі заграли. Співали пані й панни, співали паничі, у хвості козликами пнулися до гурту — співали огрядні сиві мундири, з блискучими масними очима, співали й самі винувато всміхались.

Усі з'єдналися в один гурт, палахкотіли одним настроєм, як одно багаття.

Воронюк поривався втекти й знову вертався, немов тягло його назад якоюсь силою. Далі випрямився коло стіни — великий, як світ. Очі його то займалися, то гасли, ніздрі роздувалися, а чуб на голові раз-по-раз ставав горою, немов хто дув на його ззаду ковальським міхом. Стояв, мов прикований до муру звір, що хвилини пориваючись кинутись на гурт.

Що діється тепер в світі
І чиї ми діти...

стриманим гірким докором лунали повторені слова пісні...

Мов вітром зірвало Воронюка з місця: стояв уже в гурті — найвищий над усіми. Ніхто не впізнавав його — не було вже дисциплінованого, прилизованого й надушеного чиновника. Сам собою розкуйовдився чуб, розстебнувся мундир, чорні очі горіли упертим огнем і з мундира з шпагою аж випирався первісний гайдামащице.

Замовкли всі, дивляться з острахом.

— Ось же що, хлопці, — промовив він, гаряче оддыхаючись, — коли вже співати, так не такої!.. У нас на Поділлі ось як співають...

Воронюк кулаком розгладив уси, щось нове блис-

нуло в його очах, хитнув по-мужицькому головою.
Здавалось, заgrimів десь на небі грім:

За Сибіром сонце сходить —
Хлопці, не дрімайте!
Та на мене, Кармелюка,
Всю надію майте!..

Дикий, нестримний голос трошив і ламав усе в кімнаті, виривався з тісних стін на простори, на степи, мов сама та давня, затоптана та в мури забита козацька воля...

Заскреготав зубами, тарахнув кулаком по столі. Посипалися, забряжчали череп'я й склянки.

Повернувся, пішов мовчки, повагом...

І на спині шкарубився мундир на йому, мов шкура на вовкові, накучмився чуб, а на шиї теліпався, розсунувшись, зім'ятий шовковий галстук, як на бикові налигач.

На мить усе в кімнаті заніміло...

1914

ОСІННІЙ ЕСКІЗ.

Хата біла, стіна німа —
І сон не береться:
Чорні очі, біле личко
На думці снується.

Народня пісня.

Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав.

На дворі осіння ніч — вітряна й видна. Низько в небі стремить, як золотий серп, пізній місяць — блискучий-блискучий, мов недавно викований. Через його спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Біжать вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу видно дерево — чутке, заплакане, шумке: загуде десь вітер — воно тремтить уже й плаче, як живе. Ущухне вітер — і воно примовкне, дрімає, а поміж ним ходить тоді щось невидимкою і немов руками обриває сухий лист.

Щось мені примарилось.

Наснилось мені — прийшла подруга мого найпершого гуляння, промовила до мене слово — й усі мої оджурені, давно розвіяні, забуті радощі так затремтіли в мені, що я кинувся. Сиджу тихо, сам усміхаюся, а очі бродять по темряві. І чую — просипається в їх гарячий смуток.

Годі, мабуть, спати.

Завітала до хати пізно гостина, серед ночі свято нарядила, то вже сна не буде на мене. Розкладу, розвішаю свої згадки, як молода дівизну, розстелятиму, до місяця розглядатиму, аж поки не згасне в небі остання зірка.

Бачу я себе в тій порі, коли ходив із старою та завоженою граматикою в руках і з радісними, золотими надіями в грудях.

Під кленами — маленька рублена комора на горді.

Визирає із-під великої стріхи, як дитина з-під батькової шапки.

У коморі — столик, ліжко, оберемок шкільних книжок.

Я лежу з книжкою на ліжку, хоч більше думаю, ніж читаю. До екзамена оставалося мало й усю оту купу книжок я знав уже розказати від палятурки до палятурки, проте далеко заходити від їх якось боязко, немов мали вони втекти від мене. Та й марилося якось охотніше, коли лежали вони перед очима: не з чого ж іншого, як тільки з їх будував я мости, по яких лагодився піти від батькової мужицької хати в ту країну, де, як кажуть, усі кози ходять у золоті. Розгортаєш то одну, то другу книжку, звіряєш, як скупий свої скарби, чи все на своєму місці, чи не забув часом чогонебудь. Тоді — книжку на груди, очі заплющив і шугнув як крилами, в такі хмари, що й голова піде обертом. У коморі темненько, в саду тихо — іскрою літаєш над грішною землею; і немає стін, і немає вплину по всіх шляхах на широкому світі. І несподівано

спаде на думку: а який найбільший город в Аргентині? — спиняєшся, боязко лупаєш очима: чи не отакий... ой, здається, ні!... — і летиш сторчака із хмар, нашвидку розкидаєш книги, шарпаєш листками, аж серце б'ється.

Знайшов — так. Зідхається легенько — слава Богу.

Спочинеш трохи, покладеш до серця свій затаганий, чорнилом залитий, чарівний талісман — і ще сміливіше, ще вище здійсмаєшся вгору.

У таку годину шелестів іноді бур'ян за коморою і незабаром летіла до мене в двері надкушена кислиця, шматок соняшника або з кавуна лушпина.

Мерщій беру книжку в руки й насуплюю брови.

Склавши руки на грудях, перед дверима стоїть сусіда, мій давній товариш — Мотря.

Зорить очима, мовчить.

Лице суворе, очі в якійсь задумі, а сама вертлява, як дзига. І чорняве-чорняве, як жук, тільки що не загуде.

Знаю, що так не минеться — буде гаркати під дверима, буде витівати, поки не зволоче мене з ліжка. Проте не ворущусь, до останнього терплю.

— Може тобі принести сюди перину?... чуєш, пане?

Як до стіни.

Стоїть розглядає.

Малі зирк туди, зирк сюди, швиденько, як метіль, влітає в комору. Лише без усмішки, очі бігають, як у злодійчука. Моргне чуть помітно:

— Давай цілуватись! — кине швиденько, нерозбірливо.

Чую, що вся моя вченість злазить з лиця, як стара шкаралюща. Мовчу, перегортаю сторінки в книзі, підвівши брови, знову схиляю над нею голову, хоч не бачу там уже ні одного слова.

Торкає легенько в плече.

— Чуеш, кучерявий, давай? — кивнула бровою, немов отряха-школяр, підмовляючи в чужий сад за грушами.

Аби не засміятись, я починаю плаксиво зіпати, щоб було чути аж на городі:

— Ну й що це мені за кара господиня!...

Мов вітром винесе Мотрю з комори.

На дверях миттю повернеться, мовчки скривить лице — і зразу виходило, що й сліпий я, й кривобокий, опудало злюще, мокра тютя, — мельне — і як водою вмило.

Іноді разів зо три на день зазірала вона отак до мене в комору, проте далі, їй ставало все тяжче одірвати мене від книжок. Скільки не зачіпала вона — я був німий і глухий, як пень, а коли прилипала вже дуже гаряче, я починав гомоніти на весь сад. Цього вона найбільше боялась: кидала докірливий погляд і мерщій тікала. Проте забувала швидко й не барилася одвідати знову. Довелось піти на мир. Погодилися на тому, що я пускатиму її в комору, аби сиділа тихо. Зайшовши в комору, вона на диво щиро додержувала свого слова: сидить, бувало, із якою-небудь роботою в руках, немов і нема її тут; так, бувало й піде, слова не сказавши. Я теж часом зовсім забував про неї над своїми паперами та книжками. Іноді тільки ловив несподівано її очі на собі — глибокі, пильні, допитливі.

— Ну хоч скажи ж мені — що вони пишуть в отих книжках? — стала якось розпитувати мене.

— Та й на що воно тобі? — одмагався я, — все одно зразу не врозумієш.

— Ну а одначе ж? — допитувалась вона вперто.

Щоб одв'язалась, я починав ліниво, без охоти розказувати.

Слухає, бувало, слухає, оком не зведе, далі о-смутиє, хитає головою:

— Господи, і яка ж я дурна на світі вродилася — нічого не бачу, нічого не розумію, — ходжу, як сліпа — і кому мене треба, отаку дурепу... Тільки й знаю: ги-ти-ги! та га-га-га! — перекривила вона себе.

І задумається надовго.

А то раз напосілася: зроби та й зроби диктовку.

Школи вона не скінчила, читать книжки не мала охоти, і я не розумів, на якого дідька здалася їй та диктовка.

Беру з недовір'ям книжку, щось диктую, всміхаючись.

Понаписувала вона такого, що я, розглядаючи, зареготався, як шалений. Вона вихопила свій папір, не давши мені дочитати, почервоніла й утекла сердита.

Більш не згадувала про це, тільки було помітно, що почала чогось частіш задумуватись.

За день до мого від'їзду я в останній раз похапцем переглянув свої книжки. Мотря, як бувало й раніш, сиділа на ліжку й пильнувала коло вишивання. Сьогодні вона з самого ранку не виходила з комори. Робота в неї кипіла в руках, а в голові — видно було по лиці — снувалися, не переставали якісь свої думки.

День був гарний, погожий. У городі і в саду ясніли свіжі, живучі осінні квіти: різнобарвні айстри, палка парасоля, гроздики, гарячий, як кров, королів цвіт. Між зеленим морем листу на дереві подекуди визирали, як сивина в голові, пожовклі листочки; на рові од поля палав уже куш глоду; вище над деревом снувало біле, як срібло блискуче, бабине літо, а в горі прослалося небо — чисте, спокійне, холодним чаром повите.

Дмухнув у комору вітерець, свіжий, аж бринить.

І чогось мені стало радісно, так радісно, що аж серце затремтіло. Здавалося, що радощі збігалися до мене струмочками з усього світу. Десь дожидало мене таємне, блискуче, принадне, як чари, життя, а тут усі привітні до мене, люблять, надії покладають; навіть ось ця непосида — і та примовкла: сорочку мені дошиває.

Я, глянувши на неї, всміхнувся.

Мотря подивилась на мене й знову схилилася над роботою.

Глянула вдруге, почервоніла — й шитво, як блискавка, полетіло кудись у куток...

Гасаємо по грядках, по малині, між бур'янами, жилимо одно одного кропивою, кидаємось реп'яхами

Чути коло воріт — мати гукає Мотрю до хати.

Ми кусаємо губи, щоб голосно не сміятись, бігаємо мовчки, як тіні, а лица горять, як віхті соломи. Шелестять тільки бур'яни.

Впіймав за руку — подряпану, з пухирями від кропиви, червону й гарячу.

І на моє диво Мотря відразу перестала пруча-

тись, схилила голову й зітхнула. Я чогось випустив її руку, приглядаюся до неї.

— Так оце ти вже завтра й поїдеш? — тихо спитала вона. Потім додала з докором: — Тепер, бач, пустуємо, а колись приїдеш, то й „здоров” не скажеш.

Мені стало смутно й чогось шкода.

„Здоров”, може, й скажу, як побачу, а забути — не минеться, — спливла думка.

І таке витієш! — чого б то я тобі „здоров” не казав! — щиро суперечу їй.

Повеселіла.

— Ну, то вийди ввечорі до перелазу — скажу щось, — соромлячись і хитро з-під лоба визируючи, промовила вона: — вийдеш?

— Що ж ти скажеш? — притихши допитуюсь.

Клокнула язиком і лукаво прищурила око:

— Щось гарне, гарне!

Повела головою й очі приплющила — таке гарне.

— То краще тепер скажи, — починаю умовляти її, — увечорі надійде товариство, то може й часинки такої не влучу. Скажи!

Бачу — мнеться.

— Ну? — заохочую її.

— Ну, добре, — згодилась. Лице зразу осмугніло, зробилось таке щире, довірливе.

Підступила блище, червоніє, очима кліпає, набирається духу сказати щось.

І зразу, мов сполохавшись:

— Ух!...

Спалахнула, закрилась руками й пурхнула від мене, як птах.

— Чи не чортеня? — догадався я й відразу мов вітром понесло мене за нею.

Впіймав за плечі, повертаю: — А ну ж скажи мені „щось гарне”!

Вона одхиляє лице від мене, як від огню, дивитись не хоче, тільки й мови:

— Ой-ой-ой...

Хилиться додолу, як п'яна.

Бачу — не скаже вона тепер мені ні одного слова.

А на задворку стали на розмову матері:

— Оце, сусідо, маю на вас серце, — скаржитись жартом Петриха моїй матері, — унадилась моя дівка в комору до вашого парубка, що кат її і в хаті вдержить. Уже бралась стримати її, то й ухом не веде. Хоч би ви зайняли коли її від комори.

— Хай наговориться, бо вже скоро не буде ходити, — зідхає моя мати.

Мотря стоїть уже в себе за лісою, визирає з-під малини. Лице палає, сміливе, отряхувате, а чорні оченята як не випалять.

Дивляться на мене, допитуються без слів:

— Так вийдеш? — гляди ж!...

—————

Такою й одбилась вона в моєму пам'ятку назавжди.

Не згадаю тепер, через що саме, тільки того вечора до перелазу я не виходив. Так і поїхав, не почувши від неї того „гарного”.

Не довелося мені бачитись із нею в житті — шляхи наші пішли різно, проте вона несподівано виринала на пам'ятку через довгі роки й виринала не раз,

випливала де далі зіркою все яснішою і яснішою і линула від мене все далі й далі!...

Незабаром після того, як поїхав я вчитись Мотря надіслала мені в школу листа.

Пише свої каракульки так щиро, старанно, і просить-просить, щоб не сміявся я з їх.

Поділяється зо мною радісною звісткою: вона теж думає вийти в люди — вблагала матір віддати в город у модистки. І, Боже, — скільки нових надій заворушилось у дівчини! Радиться зо мною, у всьому щиро признається як братові. А в кінці листа пише: „тепер не жалую, що не сказала тоді тобі „щось гарне”. Краще підожду, а як Бог мені допоможе, що я надумала, тоді скажу ще гарніше.

...Бідна дівчина — як вона кохає, як вона береже оте своє „щось гарне”!

І стало мені шкода, що я давно вже забув і про неї і про її гарне.

А я ліг увечорі спати — довго увижалось мені: виглядає між деревом небо — темне-темне, аж чорне, а по йому дужою рукою розсіяв хтось срібні скалки, так вони і вплили до темного оксамиту — й горять-горять, аж міняться. Таке було небо вечорами на нашому кутку. Сплять усі, повечерявши. Поховались хати між деревами. Дворики маленькі, вуличка вузьенька, дерева високі та гіллясті. Сумно тоді одному й боязко.

А вона сидить на перелазі сама, чорними жучками позирає на зорі, дожидає.

А як стало пізно, помалу пішла до хати.

Коло дверей зідхнула: кому я потрібна, дурна така дівчина...

І ворушиться в мені перший жаль:
— І чому було, чому не вийти?...

Минуло чимало років — і крила поважчали: не зносяться уже так легенько на хмари. Та й мости у ті хмари поламав уже якийсь дідько. Граматику десь запроторив: зброя, виявилось, негодяща.

І пісні не ті, й думки не ті, не та уже й мова...

Їдемо якимось з товаришами із свого села, либонь Різдвяними святами.

На вузловій станції наш поїзд мав чимало стояти, і ми, вийшовши з вагону, розбились якимось між людьми.

Я зустрів знайомого й загомонівся.

Смиче мене щось за рукав — озираюсь: стоїть один із товаришів, задиханий, чогось радий.

— Ходім швидше, — кличе тебе Мотря!

— Яка Мотря?

— Та твоя ж сусідка! — пам'ятаєш, що ходила до тебе в комору?

Блиснули передо мною чорні очі, давні, знайомі — і я відразу все пригадав.

Поспішаємо.

Наказала привести тебе, хоч би там що, — на-швидко розкажує дорогою товариш, — вона їде курським поїздом. Така стала, що насилу впізнав.

— Ідемо з Марком по платформі, — розкажує далі, — коли назустріч — панянка з ридикюльчиком, поспішає до вагону. Чорноока, струнка, смуглява, як

циганча — десь я немов бачив її! — думаю. Глянь, а Марко вже навперейми їй усміхається...

Б'ється в мене серце — ох, коли б не спізнитись!

— Служить де, чи додому їде?

— Не розпитав до ладу — десь служить.

Свистить паровіз.

— Швидше!

Крутимось поміж якимись закоулками, поміж вагонами.

До нас наближався поміж людьми Марко. Очі радісно одсвічують, а на лиці жаль.

— Е, спізнились, а дуже хатіла бачити — все позирала на станцію. Обіцяла сказати тобі „щось гарне“, та так і поїхала. Я вже допитувався, що саме, казав, що тобі передам — не схотіла. Каже — може доведеться знову побачитись, тоді сама скаже.

Мене мов хто пучками скрутнув за серце, хотілось побігти слідом за поїздом.

А товариші розказували про неї нове й нове і кололи в серце новими шпильками.

Вдача осталася та ж, що й була, тільки в очах відсвічує щось нове, мабуть читала багато, та видно й бачила у світі де-чого чимало.

Товариші поговорили ще трохи у вагоні й забули, повернулися до своїх турбот, а в мене ще довго щеміло в грудях.

Тішу себе думкою: напишу додому, довідаюсь, де живе вона, будемо мінятися листами, а схочу, то й туди поїду — хто мене вдержить! — поїду, побачу і знову почую „щось гарне“.

А щось смутне шепче:

І не напишеш, і не поїдеш: мине три дні — і все це віднесе водою, потоне в безодні й знову вирине тільки тоді, як само схоче, як зжене хвиля два маленьких човни серед широкого моря.

А чи зжене — не вгадаєш...

Мури, мури, ґрати, кайдани, рушниці, замки...

Золоті надії, дитячі химери — розбило, розвіяло, як грім пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні вікна:

Оце тобі й увесь світ широкий — од стіни до стіни!

І здається, що нема вже на світі ні сонця, ні радощів, ні сміху.

І сохне серце, гаснуть надії, вмирають бажання...

Лист — коротенький, одкрітка.

На їй — штемпель далекої, чужої тюрми. Хто там у мене знайомий — дивуюсь?

Читаю підпис --- нічого не говорить: може знайоме що, а може й ні, не пригадую. Рука — чужа. „Дорогий товаришу — мені з дому написали, що ви теж у неволі. Кріпко-кріпко стискаю вашу руку! Мені поки-що не пишіть я на пересильній. Адміністративно на три роки в Нарим"!... Читаю, — чимось свіжим, бадьорим так і пре від листа, як із рідного степу.

— Хто б же воно?

„Гора з горою не сходиться, — може стрінемось коли-небудь;. Далі дрібненько дописано: „Отоді вже мабуть скажу вам „щось гарне““.

Немов сонце за ґратами засвітило. Не можу ра-

дість сховати. Підходять товариші, всміхаються чогось цеж, приглядаються до мене.

— Що, на волю? на поруки?

Куди там — краще!...

Дзвеніли кайдани, лунали прокльони, стогнали-гули пісні про неволю, гриміли замки — нічого не бачу й не чую. Ходжу, як обпарений, усміхаюсь... І чую — відживають десь у грудях свіжі струмочки, підводяться зів'ялі надії.

Потім зразу немов хто гарячою крицею торкнувся до заснулого серця — і, як пожежа, спалахнули бажання, загорілася туга за волею — гостра, як ніж.

Жить!...

І знову — старенька комора, всміхається із зелення, як дитина з-під великої шапки.

Очунюю потроху, ходжу з палицею по городу, по садочку, спочиваю на старому ліжку в коморі. Здається, що вчора я тут вилежувався з граматиною...

Шелесне бур'ян за коморою — легенько тьохне в грудях.

Легенько, бо зразу зідхнеться:

Немає Мотрі, та казали, що й не буде.

Замість неї часто одвідує мене стара Петриха, вчащає, як колись, бувало, дочка.

Прийде, принесе свіжої малинки в полумиску, коло мене поставить, сама сідає на ліжку з краечку.

— Наснилося мені цієї ночі знову, — почне бувало, — що й досі ходжу, як в тумані. Увіходжу ніби, в хату, аж гульк — сидить, моя голубка, як ясне сонце. В мене аж ноги затремтіли, а далі згадала, що вона на тім світі, та й питаю: як же там тобі, доню? — Добре, каже, дуже добре, тільки ніяк-ніяк не привикну...

І Петриха втирає краєчком хустини старі очі.

Чим її розважиш?

І я починаю говорити їй, як чужі люди, некохавши, ночами не встававши, взяли чужу дитину, побили, покартали, присудили в чужу чужину. А як чужу кров судили, то матиного серця й не питали. І лежить шматок матиного серця десь далеко за ріками, за городами, за чужими країнами, засипане чужою землею. І мало там сонця й довгими ночами одвічні бори. І ніколи сніги не розтають там і вітри не одвіють.

І сумно, й далеко линути туди матиній думці темної ночі до дитини на розмову...

Слухає Петриха, очей не зводить, а в очах — сльози стоянами.

Далі помаленьку бере в руки хусточку, до очей підводить:

— Ох, чужа сторона — гірчицею сіяна, забудьками саджена...

Плаче.

А в мене збудилася вже своя туга, така суха та пекуча...

... Гора з горою не зійдеться... Так, не зійдеться гора з горою... Та прийде ж колись та година, що хоч пилинку, хоч суху билинку через степи, через байраки, від одної гори до другої буйним вітром занесе, а з тієї чужини не буде вже звістки, поки й світа сонця, поки дня й ночі!...

Кажуть — щастя...

І гасає людина по світу, спотикається, плаче, радіє — шукає його по світу: коли жити, то тільки в щасті.

Далі скажуть йому: щастя — примара, його немає на світі.

У плач! У галас! — не допоможе.

Пожуриться-пожуриться, та забувши про те щастя, почне собі кувати таку-сяку долю. Кому яка до серця пристане: тому така, а тому другая... А кому заздро тільки на покотиполе. Мандрує, світ розглядає — і добре йому: сонце світить, вітер повіває. Притомилося—прип'ялося до верби в дорозі та й спочине; десь зірка сяє, сопілка грає — послухає, всміхнеться, пожуриться разом із вербою, дивлячись, як лист з неї сипле, попрощається та й покотить далі. А настигне ніч та негода серед голого степу, отоді стережися, покотиполе, бо нема тобі затишку. І виллють на його хмари свої дощі всі до останньої краплі, за довгу ніч навітшається до схочу ним вітер лютий, поки сонце блисне. А припекло сонце — то знов радіє на широкий світ.

І любо йому, що ніхто в світі не знає, як сікло його темної ночі дощем холодним, глушило громами, блискавками палило; що ніхто не бачив, як тремтіло воно під вітрами грізними, вчепившись десь до ріллі до чорної груди холодної.

Отак би й котився за ним, поки десь не замело снігом.

Так прилине ж щось пізно осінньої ночі, розбудить, засмутить, спокій зруйнує.

Скаже: і щастя є на світі, й радощі, й веселощі...

Мара, омана нічна...

— Ні, є! є! — кричить у грудях серце, тремтить.
— За мурами, за морями — тільки є!

І немає сили змагатися...

І не береться сон — ходжу, картаю себе думками,
розважаю згадками.

А до вікна припадає гілля — тужить, побивається
своїми жалями. Хмари в небі, як хвилі — вирують,
вергають валами; горить між ними місяць, як вершок
золотої скелі серед моря, горить, близьками сипле.

А вітер ганяє, а вітер гасає — шматує, ламає те
бідне, обшарпане дерево, безвісти листя односить.

Утомиться, притихне на часинку, далі зашумить,
загуде люто-люто; брязне гіллям у шибку, ніби шпур-
не мені межи тихі стіни обемком нових спогадів, сві-
жіших жалів.

На тобі добре твоє, втішайся та збавляй ночі
довгої, осінньої.

1912.

ВІДЬМА.

(З народніх переказів).

Серед безлюдних просторів, морозом окутих, засипаних мертвим снігом-піском, білим та холодним, по хуторах і селах свіtilись привітні, небуденні вогні.

Рік од року, довгі віки, серед самої глухої ночі — зими, коли, здається, і сміх і пісню, і всі радощі людські закує, замурує в крижану дулевину, погасить в людських кублах останні вогні й оповие їх у довічну темряву, — по всіх неосяжних просторах степів, поміж сонними борами, по всіх закутках, де тільки притаїлись людські житла, всі разом, немов по захованих дротах, свіtilись вони, радісні, живі.

Боязко заблимали вогники десь і на дні глибокої степової балки, самотної на далекому стелу.

Десяток убогих хаток визирали з заметів мов нори степових звірів, а поміж ними лунав веселий гомін: веселою, ясною марою вертиться по хуторі різнокольорова зізда, лящать бадьорі пісні про райські сади, про золоті розкоші.

Здається — повійнуло на завмерлий хутір з вікової давнини казковим сном, чарівним і теплим.

А кругом балки в грізне військо вирядились тіні всякого страхіття й примар з відьмами й мерцями, з усіма витворами темної ночі, заворушились, стурбовані світом і радістю, озброїли свої сили проти радісного свята.

І зашумів люто вітер із степу, загув, — із свистом, із диким гуком метнулась на хутір разом із ним темна сторожа, подула холодом, війнула снігом, накинула темне рядно. Стало порожньо й сумно.

Тільки сила ворожа гасає, лютує в темряві.

А радість уже всміхається то з одного, то з другого віконця теплим червоним огником.

Пізніш за всіх заблимав огник у крайній від ярів хаті, не ясний — блідий і злий.

І сунули до неї всі страховища, вкрили стару похилену оселю, осілись на воротях, на старих полатаних вікнах.

Повіяло від хати на хутір сумом та острахом.

Блідо горить на карнизі прикручена гасничка. Вікно від дороги затулене; в напільному від степу — кружалками одтавали замуrowані шибки. І здавалось що то незграбні кудлаті опудала з чорними обличчями й ватяними бородами й губами товпляться знадвору в вікно. Із миски самітно визирає худе святкове поросся з гострими ушима, визирає в убогому світі, як старовинний дерев'яний ідол.

Піч полупана, долівка не мазана, грубо, аби-як, підбілені голі стіни. Сумно й бідно, неохайно.

Ні, немає радощів цьому дому...

Сумний-невеселий ходить по хаті господар цього даму, Іван Крупка.

Сам підголений, блаженська свитина новим поясом підперезана, чоботи вилискують дьогтем — молодець, хоч куди, а невеселий.

— І чого воно так, Катре; тільки в людей зайде свя-

то в нас здійсмається гризня? — промовляє мов сам до себе.

У темному кутку блиснуло щось хижими гарячими очима.

— То кому свято, а мені тільки серцю сухота! — відповіло плаксивим голосом.

Схилившись на ріг до столу, сиділа, схлипуючи, в новому вбрані молодиця.

Незграбно на всі боки стирчав і віддувався на їй недоладне вдягнутий кольоровий крам. Дикунським кокетством оддавало від темнорожевого очіпка, з якими давніми ріжками на голові. Чорна коса, як буйна грива, не вміщалась під очіпком, — і здавалося, що то дитяча невміла рука, жартуючи, начіпляла грубі прикраси на якогось молодого гарячого звіра.

Глянула на піл — і здригнула від огиди й ненависти.

— Бачить їх не можу!... Дух мені од них противний, одворотний... Наплодила, дохляка, та й сама згинула, то це мені панькатися з ними, з вонючими?... Нащо? За що? Що це я — наймичка їй?... У мене свої сипнуть незабаром.

— Ох, та яка ж ти недобра, Катре, — винувато кліпаючи очима, казав Іван, — ну де ж їх діти — не подушить же, як щенят.

— Де хоч, там і дівай, коли хочеш інших плодити. А коли ні — та зогнивай ти з своїми злиднями, з тими чортенятами! Піду до батька...

Підскочила на лавці й одвернулась до вікна.

Повернула голову, глянула похмурим оком:

— Що я тобі казала? Забув? — тихо, понуро кинула.

— Що? — хрипко промовив Іван, прокашлявся й додав:

— Цього ти не кажи мені, Катре... Під боком люди.

— Що люди? — злісно повернулась до його, — на лихій години нам люди!... Що вони — дітей твоїх годуватимуть?... Яке їх собаче діло до нас?

Іван підійшов і з осторогою сів на лаву поруч.

— Подожди трохи, Катре, потерпи, — лагідно почав він умовляти, — вони кволенькі: дасть Бог, самі повмирають.

— Повмирають... дожидай... Поки повмирають, то голову загризуть...

Схлипнула.

— Та геть, не обнімай! — гнівно зарепетувала, відпихаючи Івана, — такі злидні — туди ж моститься. Геть, не сиди біля мене близько, бо від тебе тією безкишкою, вонючою, тією сухотою тхне!

Плюнула.

Іван відсунувся, насупившись, гасячи в очах п'яну пристрасть.

Обвела впертими, тоскними очима хату й заскиглила:

— Ой нудно мені, тоскно... Життя мого немає тут, замучать мене, із світу зженуть вороги мої осоружні...

Які вороги? — цікаво спитав Іван.

— Он, он мої вороги! — тикаючи пучкою на під, із дикою ненавистю примовляла Катря.

На полу, світячи крізь драну ряднину голими задинятами, покотом лежали скулені від холоду трое дітей — одно більшеньке, двоє малих.

Іван важко зідхнув.

Примовкли.

„Гу-у...” диким звірем вило на дворі, гуло в комині, сипало піском у вікно.

„Замету, засиплю, сліду не лишу!” — нахвалялось комусь.

Катря кинулась, мов тільки що почула, розплющила широко очі.

— Чуєш, яке мете? — тихо, таємничо промовила вона, підсуваючись до чоловіка.

— Ну? — закліпав стурбовано Іван очима.

— Слухай сюди... — лице стало довірливе, лагідне.

Почала стиха шепотіти йому щось на вухо й одсвічували її очі чудним зеленястим блиском.

Зашарілось лице в Івана, очі сп'яніли.

Хіба ж віяло коли-небудь на його від завжди кволої першої жінки такими гарячими принадами? ... Пара очей, як невідомі, дорогі камені з дивно сумовитим, чарівним блиском снували перед ним і закривали все навкруги... А лице? — Деж тая злість на йому? .. На його дивилось лице по дитячому лагідне й привітне. Нікому лиха воно не бажає, тільки собі хоче щастя — дикого, палкого... Собі — та йому, Іванові.

Жаль торкнув Івана, в грудях спалахнуло.

І дико вхопив віа жінку в обійми, до грудей притиснув, як своє щастя.

А воно — живеє, як вогонь гаряче, Іванове щастя, горнулося, в'юном вилося, припиналось губами, дух забивало.

Схопився бадьорий, енергійний — в очах, що пой-

нялись туманом, одсвічувались нові мрії. Схопив шапку:

— Поки я запряжу — знайди кобеняк та рукавиці, — тихо, швидко промовив і метнувся із хати.

Жінка швидко кинулась до одежі.

— Тпру! — санки глибоко угрузли в сніг, стали.

Ой і шуміла буря в темному й суворому бору! Немов нечисленні орди дикунів-велетнів, німих і лютих, намагаючись одним страшним гуком відігнати во-ворога, шуміли сосни.

Гудом гуде, реве, віє, трощить гілля і шпурляє сухим ломом.

А внизу затишно під густим наметом; тільки, як грізні привиди, товпляться звідусіль тісним військом стовбури.

Глянув Іван навкруги — й почав розгортати кожухи, в яких, як у гнізді, стиха пустуючи, кублились в одних сорочечках діти.

Вийняв одно, швидко поцілував, кинув із саней — як було, в сорочині. Тоненько, різко закричало у снігу одно, за ним — друге.

Старшенька вхопилась за батькову руку та у голос: — Тату, не кидай нас!

Плакала, рідненьким, голубчиком ніжно взивала, руки цілувала, жалю благала.

— Не плачте, діти: прийде швидко мама, забере вас до себе, — умовляв Іван.

— Ми будемо слухняні, ми будемо мачусі годити, дітей тобі глядіти, — вчитувала, як стара промовляла, — ми повиростаємо — підемо служити.

— Не будеш ти, моя дитино, служити, по наймах отиратись. Підеш ти до Бозі, а в Бозі — гарно тобі буде. Прости, доню моя, гріх мій та перекажи Милосердному, хай і Він прощає.

Нагнувсь поцілувати.

— Тату!

Охопила рученятами, припала, прип'ялася вустоньками...

Одірвав легеньку й чіпку, як реп'ях, та й кинув із саней далеко в сніг.

Шарпонував віжками.

Як легенька пташина білопера, стрепенула крильцями, знялася і вже билася, вчепившись за санки.

Вхопив її за плечі, пхнув дужою рукою.

І впала дитина горілиць на сніг.

Хльоснув батогом коняку, помчався, озирається:

Плутаючись у сорочині, лине услід, спотикається по снігу біла пташка; щось квилить тоненько, снігом пилом курить.

— Н-но! — ляснув батіг раз і вдруге, і ще і ще...

— Вввв... — заходяться німі велетні вгорі й уже тільки в ушах причувається, як серед шуму бору квілять десь пташенята, що бурею викинуло з гнізда.

У хаті в Максима Чичуйка — як у вінку.

Стіни білі, долівка жовта, від рушників стоїть рожева темрява. Тихо в хаті.

У сухих квітках ритмічно блимає перед іконами лампадка, мов грає якусь веселу мелодію без гуку.

По запічках, по лавах поза рушниками, навіть на

новому килимі, що застеляно стіл — скрізь німі танцюри-тіні.

Трісне лямпадка, захвилює на всі боки полум'я — і пішли навприсядки, напідскоки, вихиляються, руками вимахують — усі разом, як одно.

На покуті — горщики з кутею та узваром у сіно глибоко зарились, у місці — свята вода з кропилом.

Стоїть густий дух від сіна та сухих васильків. Тепло. А на столі, на святковому килимі — горою пироги, ковбаси, риба, паляниці... Зверху ждає мрійний світ на їх лямпадка.

Спить на полу мати з дітьми, дрімає на печі Максим. Гуде хуртовина на дворі, трубить у каглу. Чогось Максима непокоїть: раз-по-раз крізь дрімоту турботно здригається в його у грудях. Ох, ця буря!...

Хоче щось пригадати — сон мов хвилиною кудись односиться.

Зідхнув на всі груди, легенько щось там здригнуло — і вже з грудей пустив дух, рівно, спокійно.

Двічі дихнув Максим носом, третього разу увірвався.

Лупнув очима, підвів із постелі голову, прислухається.

— Усте, Усте? — стиха покликав він, — Усте, чи ти спиш?

— А... га! — хрипко зо-сну обізвалась жінка.

— Усте, ти нічого не чула?

— Ні... — відкашлялась. — Ні, а що? — повторила голосніше, з тривогою.

— Щось мені приверзлося чудне — Бог знає, проти чого. Причулося, немов би десь мої хрещеники голосять: „тату, укрийте нас!”

— От, хай Бог криє, Цариця Небесна! — Устя підвелась на постелі. — Гляди, щоб не надумала ота відьма заподіяти їм що-небудь. Бо там хуторські люди прямо криком кричать, що вона їх зведе. Чадом не вдалося подушити, то може знов що надумала?

Максим підвівся й став шукати на комині люльку.

— Бачив сьогодні під церквою кума — підстригся, підголився: мов на вулицю вирядився. Забачив мене — та зразу шаміль-шаміль поза людьми, а очима блиснув на мене, як той злодій. Щось тоді мене торкнуло — треба, думаю, зайти сьогодні провідати хрещеників, та, як на лихо, забув. А вертаючись із церкви, наздогонив Павла Ярового: — Як там сироти? — питаю. Махнув тільки рукою: коли-б, каже, вже Бог прийняв їх краще. А далі й розказує: оце, каже, вчора — мороз, аж дух забиває, а воно, сердешне, через увесь хутір — босе, в одному жупанчику за решетом скаче. Спотикається, за сльозами дороги не бачить.

— Ой-леле... — хитає головою Устя, — коли б та нещасна мати знала — може сама подушила б їх, менше горя у світі знали б. Ну, а як ото вже йому дивитись на їх!

— А йому що?... Він радий, що жінку взяв молоду та здорову.

— Батько!... зідхнула Устя. — Ой!... вистріляти б таких батьків!... Бач, знайшов сиротам матір! Там, кажуть, і батьки її якісь нелюдські. Ні люди до них, ні вони до людей. У церкві ніколи не побачиш — вовками якимись живуть. Сумно їхати, кажуть, уночі мимо того відьомського кодла, а його, бач, невідома вперла в ту сім'ю, так немов не було йому інших людей у світі...

Побідкались, погомоніли; Максим докурив люльку, вибив попіл і став умошуватися на сон. Обмара розвіялась, мов не було. Позіхнув, потягнувся:

— Ф-р-р...

Заснув.

„А гу,гу-у!...” — страшним голосом перегукувалось щось у степу. Здавалось, якісь злочинці поралися коло темного діла, подаючи один одному голос здаля.

А коло вікон щось жалібно вило, просило, тужило.

На напільному вікні відірвало від степу край мати й тіпало нею, як щось живе рукою.

„О-ох, о-ох... ох, ох”... — тремтіло щось на дворі голе, — підскакувало, мов за дріжаками слова не скаже.

“Авва-вва-ва”, — скрючилось від холоду й пішло качатись по снігу.

Максим у сні злякано захрипів і скочив:

— Це якесь навожденіє мені!

— А що?... може знову? — зразу відгукнулась із полу жінка.

— Та прямо ж немов отут під вікном усі в один голос: „Тату, вкрийте нас! Тату! вкрийте нас!” — аж заходяться та плачуть.

— Знаєш же що, чоловіче, — зараз запряжи коняку, та їдь: душа моя чує, що там діється щось лихе. Вже сама хотіла будити тебе. Не полілуйся та зразу ж навідайся, — ще не пізно. А то коли б, бо-храни, вони чого не вчинили з дітьми — й тобі буде гріх за сиріт.

— Гм... — Максим ізсунувся з печі, зачапав швидко по хаті, зашарудів нетерпляче в зачіпку.

Катря сиділа з ногами на полу, гризла горіхи й поводила по порожній хаті великими очима. Сиділа, як дитина, заклопотана своїми цяцьками та химерними мріями. Постукало в вікно. Катря зразу — до вікна, відхилила завісу:

— Хто тут?

Відскочила від вікна, як од огню. Дитячого виразу в очах — як не було: з очей визирнув звір — хитрий, сполоханий.

Двері — на защіпку, погасила вогонь, стала коло стіни.

На дворі вітер затихав, виднішало — чути було, як щось домагалось під вікном.

Хто там? Чого треба? — зіпнула сердито на всю порожню хату. — Завтра приходьте, тепер дома немає.

Застукало дужче, у вікно:

--- Одчини, молодице, бо не pomoже! Гукну на людей, будемо двері ламати!

Катря заметушилася в темряві, як звір у клітці. Засвітила вогонь, поодпірала двері, стала коло печі, дожидає.

Увійшов Максим, повітався у хату, став струшувати з кобеняки сніг. Катря держалась за очіпок рукою й дивилась на Максима, як на гору, що мала обуритись на неї. Максим спокійно розгладив примерзлі уси, оглянув цікавими очима по хаті й спинив їх на Катрі. Одразу погляд одмінився, став левний, твердий, як криця:

— А признавайся, молодице — де діти?
Катря, не змагаючись, дико заголосила.

.....
Усе завмерло в бору, мов після лютого бойовища, коли все живе вибито до ноги. Тільки мертві привиди й тіні, довічні, невмирущі, повиринали на руїнах, задумані, сумні. Угорі то виднішає, то потьмариться. Десь там, за хмарами, якийсь золотар блиснув срібними листами — під стовбуром виринула біла група борових русалок: двоє маленьких щільно головками пригорнулися до грудей старшої, а та, розпанахавши спереду сорочку, зверху до низу, мов крильцями обгорнула їх. Сидять, гріються на місяці.

Від соснового гілля впали гільчасті тіні на головки, на мармурові лица — і немов-усміхнулись снігові діти на холодний промінь. Здається, тиша на віки скувала бір, і вже сумні тіні немов з нудьги затіяли свою довічну, німу гру...

Стиха засвистіло, затріщало по снігових заметах: мов по білих хвилях розкидаючи бризки, швидко плвли між деревами два човни із зеленястого снігового гребня. Немов з морської хвилі, виринули дві гострорухі голови. За ними в човнах дві фігури.

Здається — давні велетні знов впливли на світ із своїх нор. Стали.

Сидить один на човні — притаївся; другий швидко крадеться до снігових дітей. Уз'яв одного на руки, прислухався, немов подув на його; другого, третього — й тихо заквилили, мов зо сну, мертві снігурки — ожили.

Відкинув відлогу з голови й перший раз звів очі на другого.

— Ну, дякуйте Богові, куме: живі! — і перехри-
стився.

І в мертвому царстві щось охнуло, розриваючи
крижані кайдани довічного сну.

Місяцю-біжчику,
Виглянь мало —

співали дівчата, повертаючись із колядок.

І місяць, ясний божок із золотими ріжками, ви-
плив у небі в танку дівчаток-зірок, осяяв у полі свіжі
сніги.

Черідкою переходили дівчата вузьенький став, що
злучав два хутори.

На горі, мов те військо, що прогнало недавню
бурю, впливли в проміні, хрускаючи снігом, силуети.

Дивіться — це наші повертаються з хуторів, —
задзвенів цікавий дівочий голос.

- - Хлопці!... Що ми бачили-бачили! — таємни-
чо оддається другий нетерплячий.

А що ви там бачили?

Гурт хлопців обурився згори. Змішались. Гомін.

— Заходимо ми в балку, — розказують дівчата,
перебиваючи одна одну. — Бачимо — світиться в
крайній хаті. Давай, кажем, заколядуємо. Заходимо.
Двері порозчиняні, одежа в хаті порозкидана, скриня
одчинена й каганець горить, а в хаті — ні духа. То
ми мерщій з хати.

Ідуть гуртом, гомонять.

— А от нам у Біликах була притичина, — хва-
литься хлопець, — хвища мете!... А воно біля верби

само витанцьовує по снігу. Верба рипить, а воно вигукує: — Ой грай, коли граєш...

— І що ж воно таке?

— Так ніби панок, такий із себе...

— Стійте! — спинив зразу один гурт, — дивіться-дивіться --- он-он-он пішла...

Усі, як одно, змовкли, дивляться в далину; попід лозами пливла тінь, було чути, як рипів під чобітьми сніг. На білому снігу чітко малювалась постать зігнутої жінки з великим горбом на плечах.

— Хлопці — гайда: впіймаєм!

— Нащо вам зачіпати її? — спиняють боязкі дівчата. — Хай собі йде на очерети й болота.

— А-га-га! А тю! а держи! — засвистіли, затюкали хлопці.

Тінь звернула вбік і швиденько побралась у лози.

— Це, мабуть, горянська... там, кажуть, аж три їх живе.

Збились тісніше до гурту. Місяць уклонився ріжками здаля зіркам, сам тихо відступав, спускаючись за бір.

Колядники увіходили у свій хутір тісним гуртком. У півголоса велася цікава розмова. Забігали одно перед другим наперед, товпились коло того, хто розказував і в цікавих блискучих очах ще одсвічували в усіх таємні різдвяної ночі.

1913.

У ТІНЯХ ЛИПНЕВОЇ НОЧІ

Бувало це тією добою, коли в шумливому городі затихав гамір буденного життя і в німих будинках, що спустіли влітку, вільно блукали по залах і столових одні тільки тихі примари.

У липневі бувало це яснії ночі...

Тільки пішли поміж будинками й садами перші вечірні сутінки, в о н а стиха рипнула дверима й увійшла в самітні покої.

Не однієї ночі до рожевого світання не зводила вона очей і на хвилину — і все марно: в і н не приходив...

Ніч буде тиха та ясна. Чи й тепер не прийде?...

Прочинила двері на балкон. Вирує город життям, гомонить, огнями палає. Рано ще...

О, він пізно прийде! Він прийде серед німого сну, коли стане тихо, щоб ні одно людське око не загляділо його... Він так кохається в сонних липневих ночах...

Подихає з балкону свіже повітря і стає чути, як поблизу десь зацвіли дикі маслини. Над городом повіднішало: із-за далеких тополь виринув на небі срібний серп і білим огнем залив золоті верхи собору.

Потуманені вилиски на білих стінах граються з сутінками і дивно стає в покоях. Стоїть коло стіни високий, увесь у білому, чудний стіл. По стінах не карти-

ни, не ікони — розвішані там білі скрижалі, а на їх -- дрібні, таємничі гієрогліфи-письмена.

Вона сидить самотою, загорнувшись в широкі складки якогось архаїчного плаща, спирається на блискучу патерицю, форми жезла Аронового, думає... А кругом тиша й морок... Рядами під стінами похилились бородаті суми, а з темних кутків при-чуваються шелести.

Дрімують у зільниках на балконі невольники з далекої чужини — засмучені фікуси й пальми.

І сниться їй старовинний забутий храм десь у далекій їх отчизні, а в храмі одна-однією сидить молода жриця.

...Гасять огні в городі, гамір стихає... Вона не бачила його й не знає, проте він не виходить в неї з думок. Який то він з себе? Може такий високий, стрункий, з огневими очима?... І як він увійде сюди, — чи дверима, чи може з темного саду, через вікно?... І що скаже їй, коли прийде? А може нічого не скаже: увійде тихо-тихесенько, до неї підійде, мовчки простягне руки: на віщо слова, коли й без них усе так ясно і їй і йому...

Ох!... затремтіла вся. Пізно. Дрімается. Під вікном внизу щось хруснуло. Кинулась... Може причулося?...

Захрустіло знову, стиха кашлянуло.

Прийшов!... Серце забилося-забилося й заніміло.

Устала, руки тремтять, серце б'ється, у висках стукає. Вирівнялась, закуталась і повагом, стиха постукуючи патерицею, вийшла на балкон, йому назу-
126

стріч... Глянула вниз: таємнича постать тихо крадеться під будинком. Глянула на високий балкон, на далекі вікна й тихо посвистуючи, пішла далі, до сусіднього будинку.

Схилилася з балкону, приглядається: не він, здається... Може сторож... Довго стояла, довго чекала: він зайшов за ріг чужого будинку й більш не показувався. Вона зідхнула й пішла назад. Пізно вже. Піддуває холодом через балкон: скоро світатиме.

А він мабуть не прийде й цієї ночі...

Причинила двері, сіла, схилилась низько головою і заніміла...

..І тихо було кругом, і сумували, схилившись над нею в задумі, німі скрижалі з таємничими гієрогліфами .....

Морем рожевого огню розлився над землею літній ранок і розплився в гарячому промінні сонця дивні примари липневої ночі.

Забіліли стіни пустки-квартири. Перед роялем, сповитим у білий чехол, міцно спала на поламленому кріслі прачка Явдоха в старому чоловічому кобеняку. На колінах у неї лежав новий залізний рогач. Таємничі на стінах скрижалі з гієрогліфами силою білого дня перетворились в старі номери "Кієвлянина", котрими, щоб не попилилися за літо, пообгортала хазяйська руна картини на стінах...

А коло сусіднього будинку зібралися люди й гомоніли. Стояли городовики. Між ними стояв борода-тий двірник Матвій і розказував щось, розводячи руками.

Говорили про “його”, про нічного гостя... Цеї
ночі він навістив тут квартиру повіреного, що допіру
з сім’єю виїхав на дачу...

Тільки голі стіни в кімнатах лишилися після
“його”.

З М І С Т

	Стор.
Дома	7
З дитячих вражінь	13
Вечеря	26
Дощ	33
На чужину	38
Осіння казка	46
Мати	49
Московський гедзь	56
Обивательські жарти	69
На хуторі	76
Під школою	82
Інспектор	87
Осінний ескіз	95
Відьма	111
У тінях липневої ночі	124

*Ваші зауваження про цю
книжку просимо посилати на
адресу Клубу Приятелів
Української Книжки.*

Т Р И О Б О В' Я З К И

ЩО ІХ МАЄМО СПОВНИТИ:

- 1) НЕГАЙНО ВПЛАТИТИ ПЕРЕДПЛАТУ,
- 2) ВИРІВНЯТИ ЕВЕНТУАЛЬНІ ЗАЛЕГЛОСТІ,
- 3) ПРИЄДНАТИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ
ДЛЯ КЛЮБУ.

ЦЕ Є ПЕРЕДУМОВИ

ПРАВИЛЬНОЇ ПРАЦІ Й РОЗБУДОВИ
КЛЮБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ!!

Передплата за 12 книжок \$9.00

ХТО ПРИЄДНАЄ НОВОГО ПЕРЕДПЛАТНИКА,
ПЛАТИТЬ ЛИШЕ \$8.00 ЗА СЕБЕ Й \$8.00 ЗА
НОВОГО ПЕРЕДПЛАТНИКА.

Адреса:

UKRAINIAN BOOK CLUB, LTD.,
834½ Main Street, Winnipeg, Canada.

